

1989/1

BULLEZEN

KNOB

Tweemaandelijks tijdschrift
voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis,
archeologie, cultuurbeleid,
musea en archieven

Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond
De Walburg Pers

INHOUD

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses
Juliana.

Dagelijks Bestuur

Mr. C. H. Goekoop, voorzitter
Drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris
Mr. G. A. A. Conyn, penningmeester.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
(hoofdredacteur), drs. Th. M. Elsing
(eindredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. J. Dolfin, mevr. drs. M. E. de Haas,
mevr. drs. M. Krauwer, ir.
E. J. Nusselder, dr. ir. R. A. F. Smook,
prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, dr.
A. van der Woud.

Redactieraad

Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot
Sevenaer (voorzitter), prof. dr.
W. A. van Es, mr. C. H. Goekoop, drs.
U. F. Hylkema, drs. J. F. van
Regteren Altena, drs. C. O. A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije, ir.
C. J. Vriesman, mevr. drs.
M. J. H. Willinge.

Art Director

H. Kreuger.

Lay-out en vormgeving

H. Kreuger, Th. M. Elsing,
De Walburg Pers.

Losse nummers en abonnementen

Bureau KNOB, O.Z. Voorburgwal 195,
1012 EX Amsterdam, tel. 020-278232
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 65,—; f 40,— (t/m 27 jr); f 100,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.
Losse nummers f 15,—.

Druk

De Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

ISSN 0166-0470

1

F. W. van Voorden

Change and heritage in Indonesian cities

5

A. van der Woud

Een monumentale toekomst

10

F. W. van Voorden

Het ware karakter van Dordrecht

14

M. E. Stades-Vischer

De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te
Dordrecht

26

M. E. Stades-Vischer

Het Stadhuis van Dordrecht

30

J. Bruintjes

Theo van Doesburg, pleitbezorger voor
een beeldende architectuur

34

Th. M. Elsing

Musea anno 1990, veilig en zelfstandig?

38

Boeken

40

Summary/Resumé

Fotografie

F. Keuzekamp (omslag), H. Kreuger,
Th. M. Elsing, Rijksdienst voor de
Monumentenzorg (p. 15, 17, 20, 21, 23,
24, 28), Rijksdienst Beeldende Kunst (p.
30, 32).

Afbeeldingen

F. W. van Voorden (p. 2, 3, 12, 13), Arch.
bureau J. de Vries, Dordrecht (p. 18).

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans.

Resumés

Mevr. drs. A. M. Martin.

Seminar 'Change and heritage in Indonesian cities. A joint effort of Dutch and Indonesian architects and researchers to preserve a common heritage'. Jakarta, 26-30 september 1988.

F. W. van Voorden

Change and heritage in Indonesian cities

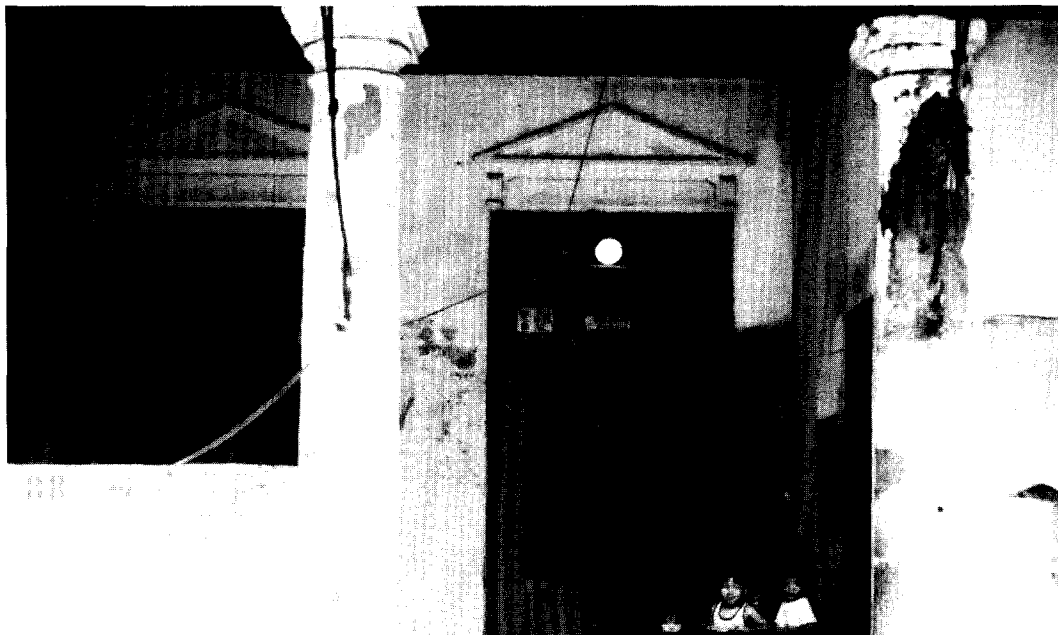
Indonesische en Nederlandse architecten, stedenbouwkundigen en onderzoekers hebben het braakliggende terrein van de 'Dutch heritage' in Indonesië gedurende een meerdaags seminar in kaart gebracht. Het seminar was georganiseerd en voorbereid door de Indonesische architectenbond (Ikatan Arsitek Indonesia, IAI) en de Bond van Nederlandse Architecten (BNA), met steun van Indonesische en Nederlandse ministeries en UNESCO. De belangstelling voor het seminar was groot: 225 deelnemers. De Indonesische pers en de televisie (het journaal) hebben ruimschoots aandacht geschonken aan het thema. De tentoonstelling, die ten behoeve van het seminar in het Erasmushuis was opgesteld, is daarna in verschillende steden in Indonesië te zien geweest.

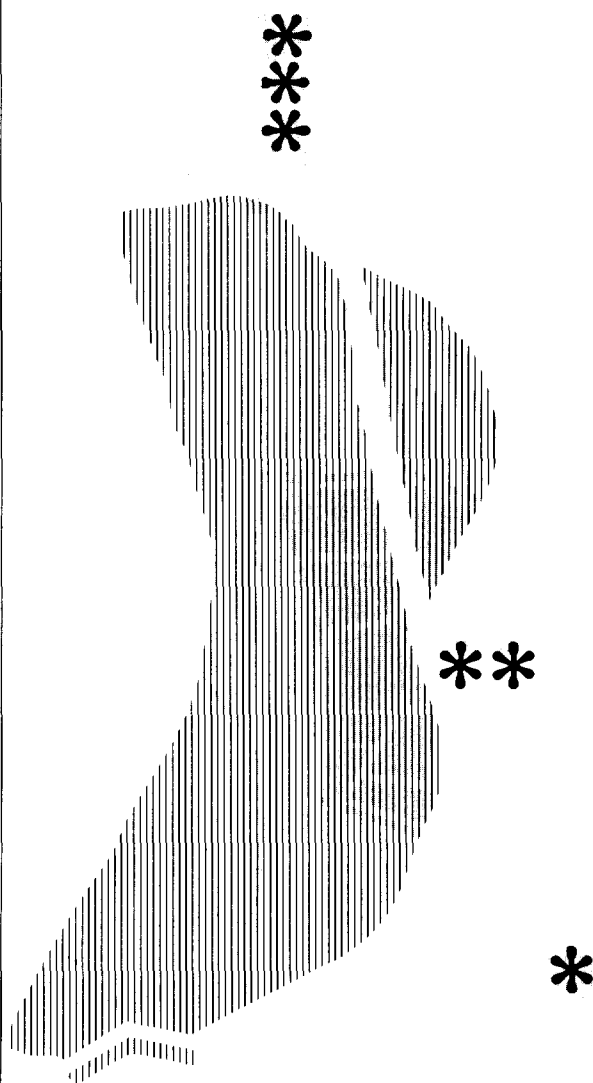
Het seminar werd afgesloten met een oproep aan de betrokken overheden en universiteiten om met spoed te beginnen aan inventarisatie, beschrijving en bescherming van de architectuur en stedenbouw uit de periode ca. 1600-1950 (de 'Dutch heritage'). De BNA en IAI hebben een overeenkomst gesloten om gezamenlijk op te treden bij genoemde activiteiten. Uitwisseling van deskundigen, en het ontsluiten van Nederlandse archieven en literatuur zijn punten waaraan prioriteit zal worden gegeven.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft ter gelegenheid van het seminar een publikatie uitgebracht over 'Architectuur en stedenbouw in Indonesië, 1870-1970' (auteur Huib Akihary). Het is een eerste overzicht van de jongere bouwkunst in Indonesië. Momenteel wordt het boek vertaald in het Bahasa Indonesia. Een andere vermeldenswaardige publikatie over jonge bouwkunst is 'Henri Maclaine Pont, architect tussen twee werelden', geschreven door Ben F. van Leerdaam. Hierin worden de perikelen behandeld rond het ontstaan van de gebouwen van de Indische Technische Hogeschool in Bandung (uitgave Delftse Universitaire Pers).

Gebouwen stille getuigen

Erkenning van de cultuurhistorische betekenis van de architectuur en stedenbouw uit de Nederlandse periode (ca. 1600-1950) betekent tegelijkertijd de confrontatie met verouderde visies en beperkte kennis. Verouderde visies, omdat het monumentenbeleid met betrekking tot 'Dutch heritage', inhoud gegeven door het Nederlandse bestuur, na de jaren 30 niet verder is ontwikkeld en vernieuwd. Beperkte kennis, omdat de vooroorlogse bronnen in de Nederlandse taal zijn gesteld, en zich veelal in Nederland bevinden. En beperkt, omdat nadien, zowel in Indonesië als in Nederland geen systematisch onderzoek is verricht naar de architectuur en stedenbouw uit de Nederlandse periode. Het betekent, samenvattend, dat er geen andere bron is dan de gebouwen zelf, de stille getuigen in de gebouwde omgeving.

- *** = Batavia, de 17de-eeuwse stad (de stad binnen en buiten de omgeving).
- ** = Batavia, de 19de-eeuwse stad (de wijk Weltevreden; Koningsplein).
- * = Batavia, de 20ste-eeuwse stad (de wijk Menteng).
- ||||| = City-ontwikkeling (sanering, reconstructie, hoogbouw; ontwikkeling van zuid naar noord).
- = Historische stedenbouwkundige structuur.

Toestand desastreus

Voor de dagelijkse praktijk kunnen de gevolgen van de beschreven toestand desastreus zijn. De kern van de Indonesische steden bestaat immers in hoofdzaak uit bouw- en stedenbouwkunst uit de periode 1600-1950. De sociale en technische vernieuwing die daar nu plaatsvindt, op zichzelf zeer noodzakelijk, wordt gerealiseerd zonder de inspiratie en kritiek van de architectuurgeschiedenis. In Jakarta bijvoorbeeld zijn plannen in voorbereiding voor restauratie van fragmenten van de oude stad, met het doel de aantrekkelijkheid van de stad voor het internationale toerisme te vergroten. De gebouwen die worden geselecteerd voor herstel, zijn de bekende objecten die al voorkomen in de reisgidsjes uit de jaren 30. Zij verwijzen naar de imaginaire koloniale stad uit de 17de eeuw. Het 19de-eeuwse Batavia, bestaande uit de 17de-eeuwse stad, de 19de-eeuwse stad rond het Koningsplein (de wijk Weltevreden), en de infrastructuur en civiele techniek uit de 17de, 18de en 19de eeuw als stedenbouwkundig, structurerend raster, dat 19de-eeuwse Batavia, geïntensiveerd en uitgebreid in de eerste helft van de 20ste eeuw, is een stedenbouwkundig monument van de eerste orde. Als object van ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing is het echter onhanteerbaar, omdat het wetenschappelijk niet is gedefinieerd.

◀
Jakarta, historische stedenbouwkundige structuur.

Intellectueel niveau Indonesische deskundigen

Tegenover de tekortkomingen van het monumentenbeleid en het ontbreken van bronnenmateriaal staat gelukkig het intellectuele niveau van de Indonesische deskundigen. De lezingen tijdens het seminar van Danisworo, Sidharta en Prijotomo ontsloten het gehele domein van de actuele monumentenzorg, zowel de culturele en technische aspecten, als

Prijotomo: 'What is Indonesian in Dutch architecture?'

de architectonische en de stedenbouwkundige componenten. Terecht stelde Prijotomo de vraag: 'What is Indonesian in Dutch architecture?' (de vraag stelde hij ook met betrekking tot de Nederlandse architectuur in Nederland). Danisworo presenteerde een indringen beeld van de lagenstructuur van de Indonesische stad. Hij beschouwt Jakarta als één van de laatste grote steden in Azië met een – in hoofdstructuur – nog onaangestast historisch centrum. Als er niet snel wordt ingegrepen zal het Jakarta net zo vergaan als Singapore. Daar is, na de sloop van 'China-town', nu het te laat is, een conserverend plan opgesteld.

Jakarta, de groei van de stad 1800-1940. ►

Amsterdam, de groei van de stad 1800-1940. ►

Literatuur:

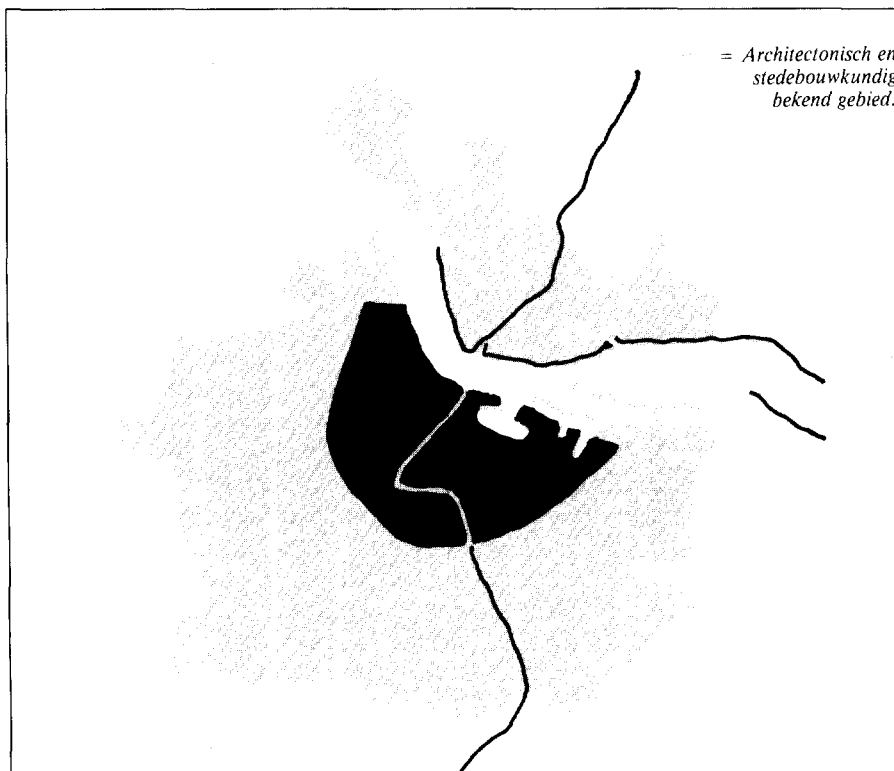
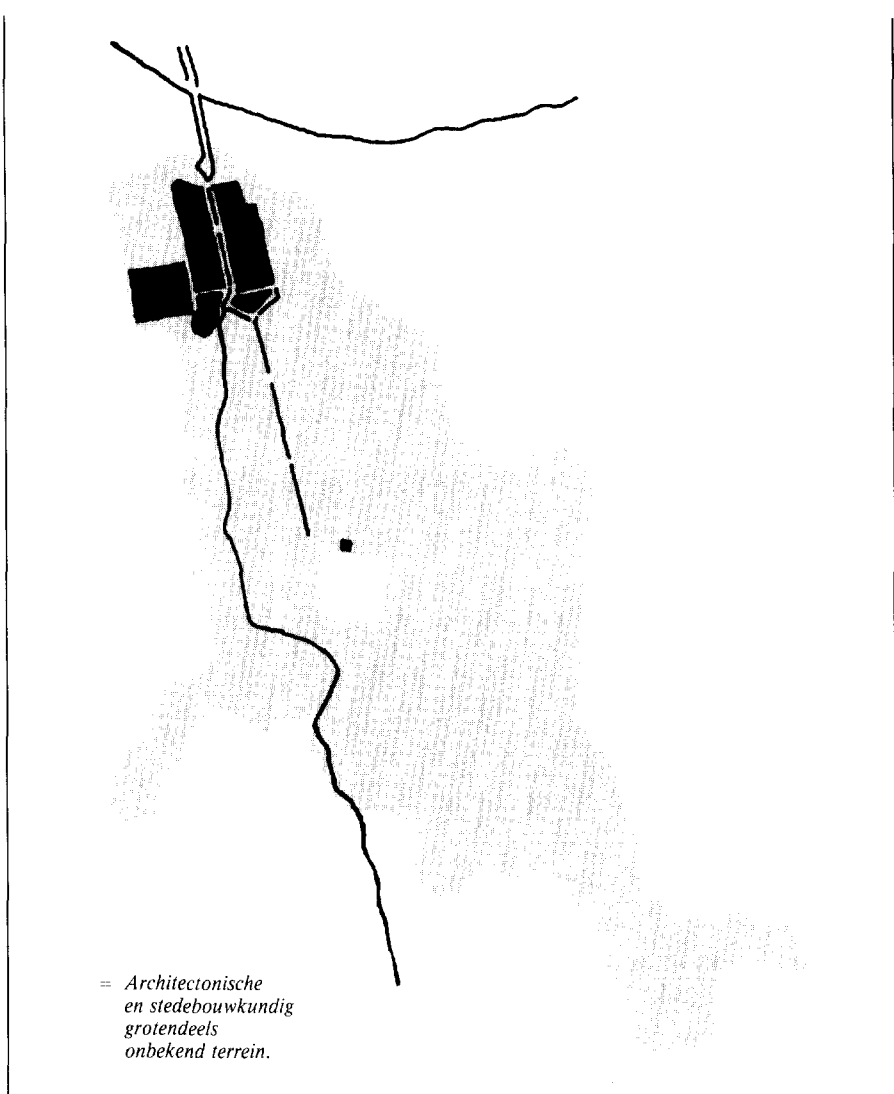
H. Akihary, *Architectuur en stedenbouw in Indonesië*, Zeist 1988 (uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

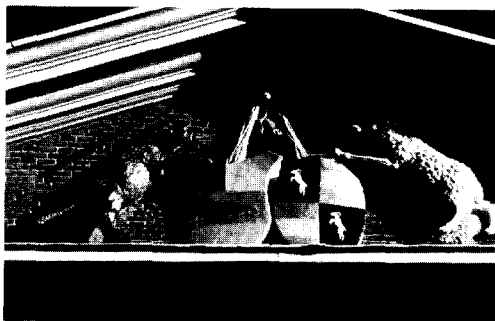
B. F. van Leerdam, Henri Maclain Pont, *architect tussen twee werelden*, Delft 1988 (uitgave Delftse Universitaire Pers).

C. Passchier, 'Bandung, groei en ontwikkeling van een stad; 1900-1942', in: *De stenen droom*, opstellen over bouwkunst en monumentenzorg, opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll, Zutphen 1988.

D. C. Segaar-Howeler, 'A. F. Aalbers, architect van het 'nieuwe bouwen' in Bandung, in: *De stenen droom*, opstellen over bouwkunst en monumentenzorg, opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll, Zutphen 1988.

De lezingen van het Seminar zullen in de loop van 1989 worden gepubliceerd.

Auke van der Woud

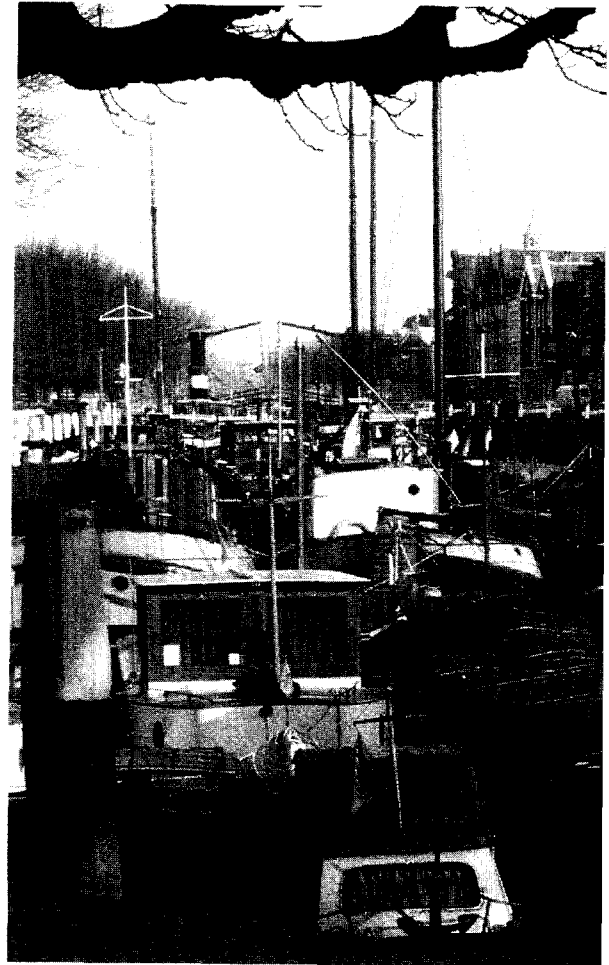
Een monumentale t

▲ Timpaan van het 18e-eeuwse patriciërshuis 'Het Bever-schaep' aan de Korte Engelenburgkade te Dordrecht, waarop – aan weerszijden van de familiewapens een bever en een schaap zijn afgebeeld. Boven de deur ziet men een triton en een zeemeermin.
◀

Dit artikel dateert grotendeels uit de zomer van 1987, toen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de auteur vroeg een advies te schrijven voor een eventuele deelname van de Rijksdienst aan de tentoonstelling Nederland Nu Als Ontwerp, die in september van dat jaar in de Beurs van Berlage werd gehouden en die de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland tot het jaar 2050 verkende. Eind 1987 verdedigde Van der Woud tijdens zijn promotie de stelling 'De toekomst van de monumentenzorg ligt op het terrein van de ruimtelijke ordening. Een afzonderlijke paragraaf over "het monument" in de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening is daarom gewenst'. Dat deze Nota in haar vierde deel (december 1988) de monumentenzorg een breder werkterrein lijkt te bieden, was aanleiding om het stuk uit 1987 voor de nu noodzakelijke verdere gedachtenbepaling weer even naar voren te halen. Het is in enkele details aangepast aan de actualiteit van de Vierde Nota.

De auteur is verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. Groningen, en is lid van de Monumentenraad.

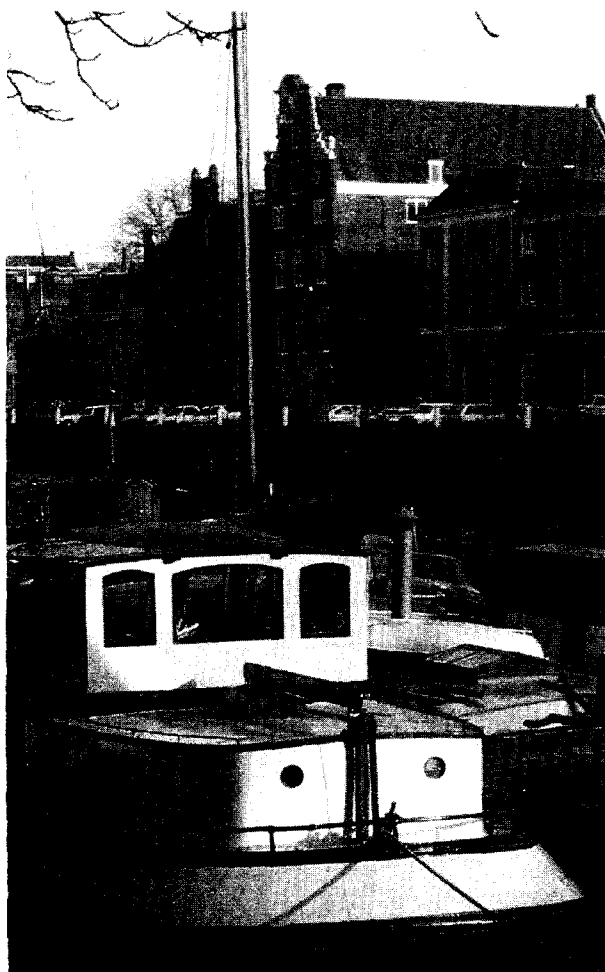
oekomst

Het veld waarin de monumentenzorg werkzaam is, is zeer in beweging. Vandaag de dag is er geen enkele eenheid in restauratie-opvattingen en in de meningen over wat wel of niet met monumenten gedaan mag worden en de problematiek van de financiering van het monumentenbestand is groter dan ooit. Waarschijnlijk zijn al deze kwesties alleen in kwantitatief opzicht moeilijker dan voorheen, want bijvoorbeeld strijd over hoe gerestaureerd moet worden is geen recent fenomeen. Er is echter sinds korte tijd een nieuw probleem dat een veel meer kwalitatief karakter heeft en dat de toekomst van de monumentenzorg betreft. De belangrijkste aanleidingen om over die toekomst na te denken zijn de nieuwe Monumentenwet, het landelijke Monumenten Inventarisatie Project, dat de architectuur en de stedenbouw van de periode 1850-1940 registreert, en bepaalde onderdelen van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening.

In het huidige dynamische veld heeft de institutionele monumentenzorg (hierna Monumentenzorg genoemd) vermoedelijk twee mogelijkheden: een defensief beleid voeren dat mikt op zoveel mogelijk beperking van de schade of een beleid ontwerpen dat de veranderingen nieuwsgierig volgt en zelfs mede richting geeft. Elke insider weet dat het speurwerk in het kader van het 'MIP' binnen enkele jaren een zondvloed van interessante tot kwalitatief belangrijke gebouwen gaat opleveren. Daar komt bij dat sinds een paar jaar de Monumentenraad en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg studeren op de mogelijkheden van de categorie 'stedenbouwkundig monument' (die iets anders is dan die van beschermd stad- en dorpsgezicht). Het is duidelijk dat bij ongewijzigd beleid het aantal monumenten zo zal gaan toenemen, dat er een tijd zal komen dat het grootste deel van Nederland onder de Monumentenwet valt.

Stedenbouwkundig monument

Dit vooruitzicht is evident onzinnig, maar dat betekent derhalve ook dat de toekomst van de Monumentenzorg niet gelegen kan zijn in het voortdurend uitbreiden van het aantal beschermenswaardige objecten: die aanpak hoort bij het genoemde defensieve beleid. De toekomst van de Monumentenzorg ligt in haar integratie met de andere instrumenten en taken van bestuur die zich met de ruimtelijke inrichting en de transformatie van Nederland bezighouden. Met andere woorden: de toekomst van de Monumentenzorg is dat zij zichzelf transformeert.

▲ Wordt de Dordtse Kuipershaven ooit nog museumhaven?

►
Hoekhuis
Korte Engelenburgkade-
Lange Geldersekade
te Dordrecht.

Nu gaat het niet om de transformatie op zichzelf, de werkelijke inzet is dat de monumentenzorg in de komende eeuw niet minder of evenveel betekent als nu het geval is, maar meer. Dat de exclusieve concentratie op de uitdijende voorraad architectonische monumenten de integratie van de Monumentenzorg dichterbij kan brengen mag wel worden uitgesloten. De belangstelling voor het hogere schaalniveau van de stedenbouw biedt betere mogelijkheden, maar daarvoor is dan wel wat nodig. Immers, wat de bescherming van het architectonisch object betreft mag de Monumentenzorg dan sinds de negentiende eeuw een respectabele status hebben opgebouwd, het is nog maar de vraag of deze geschiedenis zich op het gebied van het stedenbouwkundig monument zal herhalen.

Vooralsnog wijzen de tekenen op een moeizame start. Anders dan rond 1875 het geval was met het architectonische monument is de definitie van het stedenbouwkundige monument vandaag de dag nog volstrekt onhelder en mag het daardoor nog lang niet hopen op een groeiend politiek en maatschappelijk draagvlak. Met de steun van de wet en de reglementen is aanwijzing en bescherming van stedenbouwkundige monumenten zeker wel voorstelbaar, maar het gevaar is niet denkbeeldig dat de zin daarvan op weinig begrip van het publiek zal kunnen rekenen. Aldus zou de betekenis van de Monumentenzorg in de toekomst eerder kleiner worden dan groter. Politieke en maat-

▼
Gerestaureerde
achtergevels Voorstraat,
Dordrecht.

schappelijke steun zijn voor een levende Monumentenzorg onontbeerlijk.

Hoe kan nu worden voorkomen dat de Monumentenzorg, al of niet getransformeerd, met het stedenbouwkundig monument als bestuurlijke sluitpost zal gaan fungeren? Het lijkt daarvoor aangewezen dat zij vanuit de periferie waar zij zich bevindt, het centrum van de besluitvorming opzoekt. Het is daarom noodzakelijk de smalle basis te verbreden waarop het stedenbouwkundig monument, hoe vaag en wankel momenteel ook, nog ex-

clusief op rust: het inzicht van de architectuurhistorici en de architecten/stedenbouwkundigen. In het centrum van de besluitvorming omtrent de inrichting van de ruimte spelen de meningen van deze beroepsgroepen als het er om spant traditioneel geen belangrijke rol, alleen al hierom is verbreding wenselijk.

Naast deze pragmatische reden is er echter ook een inhoudelijke: ruimtelijke ordening hangt per definitie zeer nauw samen met de orde die een maatschappij heeft of die ze zich wenst – gebouwen of ruimtelijke inrichtingen kunnen wat dat betreft zeer mededeelzaam zijn. Het is de taak van de Monumentenzorg daaromtrent onderzoek te doen of te stimuleren en daarna de verantwoordelijke instanties te confronteren met het feit dat een aangewezen stedenbouwkundig monument niet een monument is omdat het gestalte geeft aan de sentimenten van twee of drie beroepsgroepen, maar omdat het een **maatschappelijk** monument is.

Dit raakt het wezen van de transformatie van de Monumentenzorg: de ontwikkeling ervan op weg naar de volgende eeuw is een proces van stijgende inhoudelijke complexiteit, opgevat als stijgende inhoudelijke rijkdom, verkregen door de deelname en integratie van een stijgend aantal disciplines.

Vierde Nota

De Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening, die een ontwikkeling voorziet naar de eerste decennia van de 21ste eeuw, biedt de mogelijkheid om dit proces van verandering op te nemen in een brede stroom van handelingen en beslissingen op het terrein van de ruimtelijke inrichting. Een sleutelbegrip waar het in deze Nota om gaat is dat van de 'ruimtelijke kwaliteit'. Tal van instanties die in de ruimtelijke ordening werkzaam zijn, zullen een antwoord moeten formuleren op de vraag hoe die kwaliteit er uit kan

zien, en hoe deze door middel van ruimtelijke vormgeving bereikt kan worden.

In het eerste deel van de Nota had de regering aan de Monumentenzorg een weinig interessante rol toebedeeld, die in hoofdzaak bestond uit het kanaliseren van geld naar stadsvernieuwingprojecten en toeristische 'speerpuntfuncties'. Kort geleden bood de regering de Tweede Kamer het vierde deel van de Nota aan, de wettelijk voorgeschreven revisie van een dergelijk beleidsstuk nadat alle inspraakorganen zijn gehoord, waaronder ook de Monumentenraad zich had geschaard. De regering is in haar uiteindelijke beslissing over de taak van de Monumentenzorg heel wat uitgebreider en specifiek. 'De regering benadrukt dat het doel en de werkwijze van monumentenzorg mede inhoud geven aan het streven naar ruimtelijke kwaliteit. Voorop staat daarbij de belevingswaarde. Monumenten dragen niet alleen bij aan de schoonheid, maar bieden ook de mogelijkheid het verleden te beleven.

Daarnaast is ook het maatschappelijk nut, zowel de gebruiks- als de toekomstwaarde, van belang. Daarbij gaat het niet alleen om stedelijke monumenten, maar ook om monumenten in het landelijk gebied. Dat maatschappelijk nut heeft enerzijds betrekking op toeristisch-recreatieve mogelijkheden, anderzijds is daarbij ook van belang de betekenis van historische waarden voor het scheppen van een hoogwaardig vestigingsklimaat, (maar) de regering onderschrijft het standpunt dat het beschermen van cultuurhistorische waarden bij de monumentenzorg voorop moet blijven staan'.¹

De Monumentenzorg staat voor een tweesprong. Kan zij slechts spreken over een ruimtelijke kwaliteit die **was** en die behouden moet worden, of zal zij kunnen spreken over een kwaliteit die **zal worden**? Het is evident dat de eerste optie de defensieve is, die de Monumentenzorg – binnen het kader van de ruimtelijke ordening – outsider zal laten blijven, een instantie die in de ruimtelijke planning gewoonlijk absent is. De andere mogelijkheid biedt haar echter de kans om in het ruimtelijk beleid een gewaardeerde gesprekspartner te worden.

Wederom vertoont zich hier de noodzaak dat zij haar professionele basis verbreedt: de vraag of ruimtelijke kwaliteit aanwezig is mag niet uitsluitend afhangen van de geloofwaardigheid van enkele gespecialiseerde historici, geografen en ontwerpers. Ruimtelijke kwaliteit is een uitermate complex begrip. De Monumentenzorg moet zich ervoor hoeden daarop al te haastig een traditioneel, en-

kelvoudig antwoord te geven – ze kan echter wel het voornemen uitspreken zich voor de definiëring medeverantwoordelijk te willen maken. Ook deze intentie maakt deel uit – zelfs in zwaarwegende mate – van de transformatie van de Monumentenzorg: alleen als zij wil veranderen kan zij in de toekomstige ruimtelijke ordening een rol van betekenis spelen.

Hoe zal deze rol eruit zien? Dat is moeilijk te voorspellen, want het gaat niet alleen om een zaak van de Monumentenzorg zelf maar ook om die van de andere partners. Integratie eist wederzijdse aanpassing.

Strategie

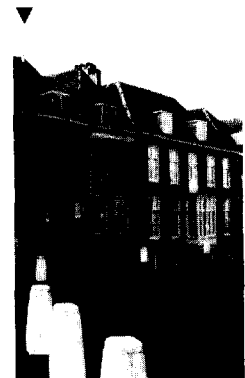
Alvorens enkele elementen te noemen die de Monumentenzorg zou kunnen gaan inbrengen nog een enkel woord over de noodzaak daarvoor ook een strategie te ontwerpen. Te denken valt aan het voorbeeld van de milieubeweging, die zich in de jaren zeventig in zeer korte tijd heeft ontwikkeld van een boterzachte pressiegroep naar een beweging die prominent vertegenwoordigd is in de overheden, en die zowel respectabele commerciële als hoog gewaardeerde non-profit toepassingen heeft gegenereerd.

Het lijkt geen twijfel dat de zorg voor een goed natuurlijk milieu niet gelijk gesteld kan worden met die voor de ontworpen omgeving – natuur en cultuur leven sinds het paradijs in een eigenaardige haat-liefde verhouding. Toch valt hier iets te leren: het kan een stimulans zijn te beseffen dat het milieubelang, in zijn onstuitbare opmars, in de ruimtelijke ordening een positie verworven heeft die niet meer weg te denken is. Ook die transformatie was het gevolg van inhoudelijke verbreding. Het bleek aantoonbaar dat het kwijnen van een diersoort niet een tegenslag was voor enkele natuurliefhebbers maar een zaak van het algemeen belang.

Terug naar de bijdrage van de toekomstige Monumentenzorg aan de ruimtelijke ordening. Wie verbreding van zijn basis zoekt om daarmee binnen de ruimtelijke ordening beter te kunnen functioneren, zal er goed aan doen om zich in ieder geval grondig te verstaan met de participanten die de huidige ruimtelijke ordening nu kent, de economen, demografen, geografen, vertegenwoordigers van overheid en bedrijfsleven, deskundigen op het terrein van verkeer en waterstaat, van landbouw en veeteelt etc. Wat moeten die oriëntaties opleveren?

Het is voorlopig beter de vraag te

Achterzijde gevels
Korte Engelenburgkade
te Dordrecht.

Achterzijde gevels Grote Kerkbuurt te Dordrecht.

stellen wat ze kunnen opleveren: rijke complexe kennis van de ruimtelijke objecten — gebouwen, verkavelingen, wegen, profielen, waterstanden, kaarten. Deze objecten blijven vitaal verbonden met de aard en het wezen van de Monumentenzorg: zonder ruimtelijke objecten is er geen Monumentenzorg. Met andere woorden, de definitie van ruimtelijke kwaliteit begint in de Monumentenzorg met de nauwkeurige definitie van de kwaliteit der objecten die de ruimte constitueren.

De noodzaak van een programma

Nu is het vaststellen van kwaliteit een van de moeilijkste dingen van het leven, want kwaliteit is de ongrijpbaarheid zelve. Wordt de kwestie niet helemaal onbeheersbaar als we het ook nog gaan hebben over kwaliteit in de ruimtelijke orde, een orde die zelf ook nogal onvaste contouren heeft — althans volgens de definitie ervan die ik ooit in ander verband heb voorgesteld: 'De gangbare term van de beroepsgroepen die zich met de ruimte van stad en lang bezighouden, "ruimtelijke inrichting", is voor dit betoog niet altijd adequaat. Ruimtelijke

In de zaal van het Dordtse Hof werd in 1512 de Statenvergadering gehouden.

orde is een meer abstract begrip met analogieën als kosmische orde, sociale orde, economische orde, juridische orde. Het veronderstelt een innerlijke samenhang, een zekere bouw — of die nu bewust door de mens veroorzaakt is of niet. Deze orde kan zo complex van aard zijn dat ze paradoxaal of zelfs chaotisch en onbegrijpelijk schijnt.

De ruimtelijke inrichting kan aldus een onderdeel zijn van de ruimtelijke orde — een materieel, stoffelijk onderdeel. De orde zelf is echter meer dan alleen materieel en omvat naast de door de mens vervaardigde elementen zoals de bruggen, het polderpeil, de steden, de zeekeringen, ook het ongevormde, het gegroeide, naast het opgebouwde ook het verval, naast het meet- en weegbare ook de relatieve betrekking tussen ruimte en tijd, snelheid en traagheid, mobiliteit en stagnatie. Ook het denken en handelen met betrekking tot de inrichting van de ruimte kan bij deze ruimtelijke orde horen, zoals ook een juridische handeling tot de juridische orde kan behoren — of die kan verstoren'.

Deze ruimtelijke orde is dus een uitermate complexe orde, zowel in het verleden als in het heden, alsook in de toekomst. In het algemeen wordt aangenomen dat het verleden overzichtelijker is dan de toekomst omdat datgene wat gebeurd is, feitelijk gerangschikt kan worden. Het beeld van het verleden zal echter, evenals het beeld van de toekomst, steeds opnieuw intellectueel **ontworpen** moeten worden, zonder een intellectueel concept resteert slechts onbegrijpelijke chaos.

Indien nu het programma voor de toekomst van de Monumentenzorg er in zou slagen de complexiteit (eventueel de onbegrijpelijkheid) van het verleden aan de orde te stellen, dan slaat het twee vliegen in een klap. Ten eerste geeft het in zijn reflectie op het verleden, commentaar op de toekomstvoorspellingen die door de discussie omtrent de Vierde Nota (en haar opvolgers) worden gegenereerd. Ten tweede toont het aan dat Monumentenzorg op een heel andere wijze geïnteresseerd is in de ruimtelijke ordening dan in het verleden: ze wenst zich blijkbaar niet meer te profileren als een instelling die hoofdzakelijk oude mooie kerken conserveert.

Conserveren van contrasten

Het problematiseren van het verleden zou, schematisch voorgesteld, kunnen plaatsvinden aan de hand van een model waarin de transformatie van de

ruimtelijke orde wordt voorgesteld als een energetisch proces. Bijvoorbeeld: het begrip van het proces ligt rond het jaar 1800 (toen Nederland er globaal uitzag zoals in de zeventiende of zestiende eeuw en nog vroeger). Na 1850 wordt aan het proces energie toegevoerd waardoor allerlei transformaties plaatsvinden, tot op de dag van vandaag, met steeds omvangrijker en complexer gevolgen. Deze veranderingen kunnen worden ondergebracht in vier verwante, in elkaar overgaande energetische processen: 1. licht, 2. warmte, 3. mobiliteit, 4. produktiviteit.

Wat deze punten concreet kunnen inhouden, heb ik voor een deel in mijn opus **Het Lege Land** onder woorden gebracht. Het komt er in een paar zinnen op neer dat Nederland in de vorige eeuw na zonsondergang grotendeels in het duister gehuld was, dat energie voor verwarming schaars en duur was (zichtbaar in de toenmalige kledij en architectuur), dat de mobiliteit buiten de eigen woonplaats zeer gering was, de produktiviteit laag – en dat deze zaken om uiteenlopende redenen veranderden in de richting van meer licht, meer warmte, maar beweging en produktiviteit, en bovendien: dat deze processen in veranderingen in de ruimtelijke orde aanwijsbaar waren, en deels nog steeds zijn.

Waarom zo'n model van energetische processen? Het model is slechts beeldspraak, een retorisch hulpmiddelje dat beeldend en bevattelijk is en interessante beelden oproept voor de Monumentenzorg van morgen die aan haar transformatie bezig is. De Monumentenzorg zou, op weg naar haar toekomst, de ruimtelijke kwaliteit kunnen trachten te zoeken in bovengenoemde vier categorieën door daarin de kwaliteiten te expliciteren van 1. het duister, 2. de kou, 3. de traagheid en de stagnatie, 4. de onproduktiviteit.

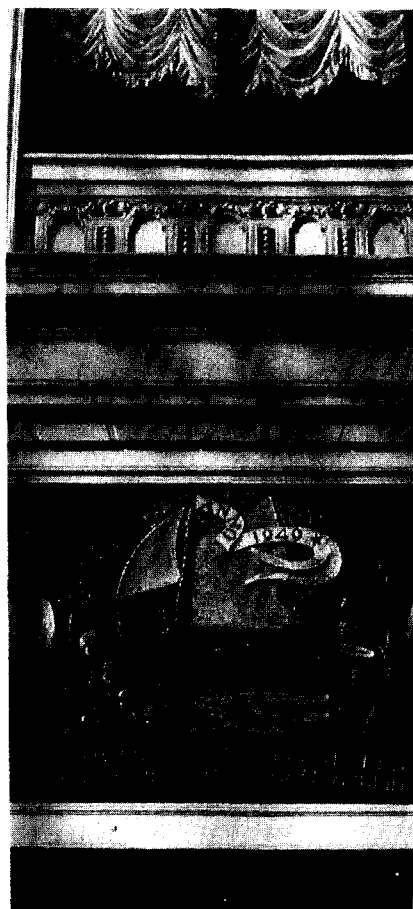
Dit voorstel is geenszins een oproep tot institutioneel obscurantisme of romantiek. Het is gebaseerd op de traditie die de huidige Monumentenzorg nu al ruim een eeuw heeft, en die vandaag de dag tevens haar rechtvaardiging is: het expliciteren en converteren van contrasten – de aandacht en zorg voor het houten kruiskozijn in het tijdperk van de aluminium schuifpui, voor de met de hand gemaakte voordeur, voor de ingekeepte kapbalk, het bewerkelijke steenverband, dit alles in een tijd waarin het eigentijdse ontwerp lichter, dynamischer en produktiever is. Het is immers juist dit contrast, dit anders-zijn dat de bestaansgrond – en de publieke waardering! – voor het monument vormt.

Nieuwe Monumentenzorg

Nu gaat het in dit betoog niet om losse architectonische maar om stedenbouwkundige monumenten, hoe die er ook mogen uitzien. In de gedachtenvorming die daarover momenteel plaatsvindt, lijkt het soms alsof het stedenbouwkundig monument een grotere broer is van het architectonische monument, hij heeft alleen een wat moeilijk karakter, niemand begrijpt hem. Zou het niet beter zijn dat de Monumentenzorg, geholpen door de invatatie van de Vierde Nota en door de eigen oriëntaties bij de participanten van de planning, haar veld zou verruimen tot de ruimtelijke orde van stad en platteland als geheel?

Dan zou zij meespreken, telkens wanneer een verandering van de bestaande ruimtelijke orde op til was, niet bij voorbaat en per definitie behoudend, maar ze zou tegenover de dynamiek van 'de vooruitgang' de kwaliteiten van het contrast aanwijzen, de kwaliteiten van het duister, de kou, de stagnatie en van de onproduktiviteit. In zo'n situatie zou ze zich niet alleen meer uitspreken over de kleur van een gevel, het vergroten van een raam of het herbestemmen van een monument, maar ook over het profiel van een sloot, zelfs over de uitgangspunten van een herverkaveling. De ruimtelijke kwaliteit zou vanuit de visie van de Monumentenzorg op een bepaalde plek gediend kunnen zijn met de afbraak van een stadswijk, met de zorgvuldige restauratie van de Pijp in Amsterdam, met plaatselijke ontbossing van de Veluwe, met ruimtelijke verwildering en verval in sommige delen van Groningen, Drenthe en Brabant, met elders een aanzienlijke verhoging van het grondwaterpeil.

Toen de Monumentenzorg er in het begin van de 21ste eeuw in was geslaagd om het stedenbouwkundige monument uit zijn museale isolement te bevrijden en zelf een actieve, stimulerende functie te vervullen in de besluitvorming over de ruimtelijke ordening, was de naam Monumentenzorg een te sterke herinnering geworden aan die oude smalle basis die van 1875 tot aan het eind van de twintigste eeuw het enige draagvlak was. De Monumentenwet van 1989 was opgenomen in de nieuwe kaderwet op de ruimtelijke ordening, er was toen ook een Rijksdienst voor de Geschiedenis van de Ruimtelijke Orde opgericht, een transformatie van de vroegere Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Gevelsteen Nieuwehaven, Dordrecht.

Het ware karakter van Dordrecht

Halverwege de jaren 70 werd de vervallen binnenstad van Dordrecht regelmatig gekozen als decor bij reportages over de zelfkant van de maatschappij. Stutten, die ook alweer gaan rotten', zo beschrijft de Dordtse dichter J. Eijkelboom de Wijnhaven (de bundel 'Wat blijft komt nooit terug', 1979). In de recensie van de dichtbundel door Karel Soudijn in het Cultureel Supplement NRC Handelsblad (25 januari 1980, onder de titel 'Leven in een wurggreep') werd de toestand waarin de stad verkeerde als volgt verwoord: 'Het beeld dat van Dordrecht wordt opgeroepen, is niet vrolijk. Toch hebben de gedichten over deze stad de functie van een adempauze; ze breken de spanning even. De lezers mogen enkele ogenblikken naar buiten, de straat op; dat zij daarbij in het vervallen Dordrecht terecht komen, is geen probleem voor wie niet permanent in deze stad woont. Voor toeristen kan stadsverval heel schilderachtig zijn'.

F. W. van Voorden

▲
Dordrecht, overzicht
vanaf de spoorbrug.

▶
Nieuwehaven-
Wolwevershaven.

▲
Dordrecht, middendeel
van de IJzeren Brug.

Het verval van de stad na de Tweede Wereldoorlog is geen fictie geweest. Het is nodig dit te stellen, omdat de stad zich tegenwoordig van een andere kant laat zien. De gerestaureerde en gereconstrueerde gedeelten van de stad hebben op veel plaatsen het schilderachtige verval verdreven. In de historische gedeelten ziet de stad er nu uit alsof de bebouwing het moeiteloos als die eeuwen heeft volgehouden. Twintig jaar hard werken in de restauratie(bouw)-nijverheid wordt daardoor – voor wie de spookstad niet heeft gekend – gereduceerd tot een investering zonder uiterlijk effect. Wie evenwel de moeite neemt goed te kijken, door de façade heen, zal opnieuw het ware karakter van Dordrecht ontdekken: een kwetsbare, stenen stad op de grens van water en lucht.

Kaalslag en reconstructie

De historische binnenstad (het beschermde stadsgezicht) bestaat uit een 'landzijde' en een 'waterzijde'. De Voorstraathaven vormt de scheiding tussen de twee stadsgedeelten. De 'waterzijde' is het buitendijks gelegen stadsgebied (de Voorstraat is de hoofdwaterkering). Dit geografische gegeven heeft geleid tot een boeiende stadsplattegrond en interessante stadsgezichten. Het heeft ook geleid tot het functioneel en technisch verval. Door de excentrische ligging ten opzichte van de gehele bebouwde kom was het proces van verval, kenmerkend voor de Nederlandse binnensteden in de jaren 50 en 60, hier ernstiger en moeilijker te keren. De gemeente zag in de jaren 50 geen andere oplossing dan kaalslag en reconstructie van grote delen van de binnenstad. Het Basisplan voor de binnenstad, op 20 mei 1958 aanvaard door de Gemeenteraad, betekende naar het oordeel van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg dat 'zeer veel van de nog aanwezige oorspronkelijke en waardevolle bebouwing zal verdwijnen, waaronder een groot aantal gevels in de zo karakteristieke Dordtse stijl' (standpunt verwoord op 17 mei 1958). Als uitvloeisel van het Basisplan is in de jaren 60 het gebied rond de Nieuwkerk gesaneerd (reconstructie door middel van woningbouw), is ten noordoosten van de Vriesestraat een nieuw winkelgebied ontstaan (het Statenplein), en is het gebied bij de Grote Markt vernieuwd.

Dordtse monumentenlijst gereed

In de periode 1963-'65 kwam de monumentenlijst voor Dordrecht gereed (ca. 800 panden, het overgrote deel in de binnenstad). Het monumentenherstel bleef tijdens de uitvoering van het Basisplan beperkt tot restauraties langs de rand van het nieuwe winkelcentrum (het Statenplein). Waardevolle gevels werden op een rij gezet, om zodoende tegenwicht te bieden aan het nieuwerwetse centrum. In samenhang met deze operatie werd het Hof gerestaureerd. In de periode zijn ook de toren van de Grote Kerk en de Groot hoofdspoor gerestaureerd.

70 nieuwe beleidspunten

De hoofddoelstelling van het Basisplan, sanering van de binnenstad, bleek evenwel onbereikbaar te zijn. Onder druk van de plaatselijke bevolking en gesteund door de landelijke politiek formuleerde de gemeente in de loop van de jaren 70 nieuwe punten van beleid: de woonfunctie terug in de binnenstad, kleinschalige invullingen (nieuwbouw) en planmatige uitvoering van rehabilitatieprojecten, waaronder woonhuisrestauraties. De basis werd gelegd voor concrete uitvoeringsplannen, ook met betrekking tot de monumenten. Eerst een intentieverklaring van de gemeenteraad voor het beschermde stadsgezicht (26 oktober 1976), vervolgens een meerjarenprogramma voor de restauratie en rehabilitatie van de woonhuismonumenten (600 à 900 panden in 10 jaar), en een schema voor het herstel van de bijzondere (grote) monumenten.

Wolwevershaven, gezicht op de noordzijde.

Groothoofd, zuid-westzijde.

Groot onderhoud

Het herstel van 900 panden betekende dat ongeveer $\frac{1}{3}$ van de gehele bouwvoorraad van de Dordtse binnenstad (ca. 2600 panden) in aanmerking kwam voor herstel. Het stadsbeeld van J. Eijkelboom ('stutten, die ook alweer

Afb. 2.2
Luchtfoto 1933 (foto Topografische dienst, Emmen)

gaan rotten') in harde cijfers.

De gemeente realiseerde in de periode 1975-'85 uiteindelijk het herstel van 230 woonhuismonumenten (397 woningen). De restauraties werden uitgevoerd in het kader van de zogenoemde gecombineerde regeling, waarbij de ministeries van WVC en VROM, de provincie en de gemeente de bijzondere kosten subsidieerden. De totale investering aan subsidies in de Dordtse woonhuisrestauraties bedroeg in 10 jaar f 26,6 miljoen, waarvan voor rekening van VROM f 8,9, voor WVC f 10,3, voor de provincie Zuid-Holland f 2,2 en voor de gemeente f 5,2 miljoen. De totale bouwkosten voor de 230 panden hebben naar schatting f 35 à f 40 miljoen bedragen.

Stadhuis en Grote Kerk beiden gerestaureerd

In dezelfde periode kwamen twee grote restauratieprojecten in uitvoering: de restauratie van het stadhuis en van de Grote Kerk. De resultaten van de bouwhistorische onderzoeken, tijdens de restauraties verricht door M.E. Stades-Visscher, worden door haar in de hierna volgende artikelen beschreven. Van het onderzoek betreffende het stadhuis heeft zij in 1983 al uitvoerig verslag gedaan in de publikatie 'Het stadhuis te Dordrecht' (uitgave Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht); om die reden is nu volstaan met enkele hoofdpunten. In het artikel over de bouwgeschiedenis van de Grote kerk daarentegen worden nu voor het eerst de belangrijkste resultaten gepubliceerd.

Fragmatistische kennis van stad Dordrecht

Nu de kennis van twee belangrijke monumenten van het middeleeuwse Dordrecht geactualiseerd is, wordt tegelijkertijd duidelijk hoe fragmentarisch de kennis is van de stad zelf: naar de sociaal-economische, de technische en de stedenbouwkundige structuur in het verleden is nog weinig onderzoek verricht. Wie, of welke instantie verplicht ons tot dit type wetenschappelijk werk, als onderdeel van, of in het verlengde van het uitvoeringswerk? Bij een enkelvoudige opdracht, zoals bij de restauratie van een monument, is de vraag eenvoudig te beantwoorden (zie de twee Dordtse voorbeelden). Wanneer 'de stad' het werktelein is, wordt — naarmate het algemeen belang toeneemt — de beantwoording des te moeilijker.

Bronnen:

J. Eijkelboom, Wat blijft komt nooit terug, Amsterdam 1979 (uitgeverij De Arbeiderspers).

Overzicht van woonhuisrestauraties in Dordrecht (1975-'85), opgesteld door H. J. Botti, Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Afb. 1.2

Gebied Grote Kerkbuurt – Voorstraatshaven.

Uitgevoerde restauraties (Grote Kerk, Stadhuis, waterkerende achtergevels Voorstraathaven).

- A. Grote Kerk
- B. Stadhuis

ONDERZOEK

De Grote of Onze Lieve

of de 'capella noviter co

N Na de grote restauraties tussen 1903 en 1938 en de werkzaamheden aan en rondom de toren tussen 1952 en 1972, was het in 1983 zover dat de kerk wederom van buiten en van binnen in de steigers stond. Tijdens deze vier jaar durende restauratie werd

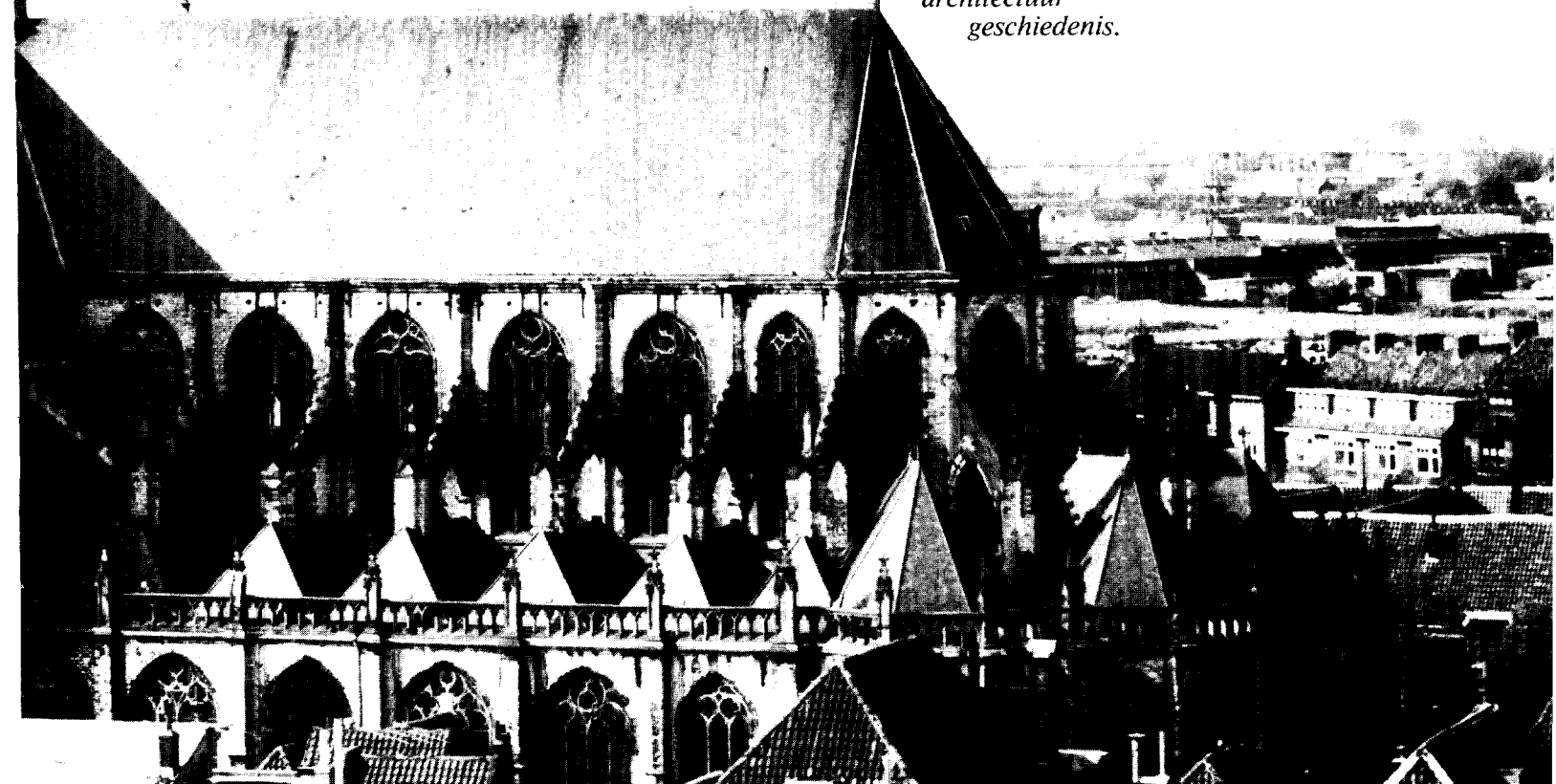
Vrouwekerk te Dordrecht

bouwhistorisch onderzoek verricht. Uit de analyse van de bevindingen kon worden geconcludeerd dat de tot nu toe geldende bouwgeschiedenis dient te worden herzien.¹

nstructa' en een gewijzigde bouwgeschiedenis

M. E. Stades-Vischer

Deze bijdrage is een samenvattende bewerking van het eindrapport: De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht. Architectuurhistorisch onderzoek en documentatie naar aanleiding van de restauratie 1983-1987, Zeist, 1988. De werkzaamheden werden verricht in opdracht van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Dordrecht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist. De auteur studeerde kunstgeschiedenis aan R.U. Leiden en heeft zich toegelegd op architectuur geschiedenis.

De Grote kerk te Dordrecht 1727.

▲
C. P. P(ronk), gezicht op
de kerk vanuit het noord-
westen. 1727/1729.

De O.L.Vr. kerk is een driebeukige kruisbasiliek met zij- en straalkapellen, een toren aan de westzijde en een grote Mariakapel aan de noordzijde van het koor. Met een totale lengte (inclusief de toren) van ca. 106 m behoort zij tot de grootste kerken van Nederland.²

De plattegrond van de kerk vertoont enige onregelmatigheden. Zo vertoont de as van de koorpartij ten opzichte van de oriëntatie-as van het schip een geringe afwijking in noordelijke richting. Een andere onregelmatigheid doet zich voor in de breedte van de zijbeuken. Het middenschip en het koor zijn qua breedte gelijk, maar het westelijke gedeelte heeft bredere zijbeuken, ondiepere kapellen en bovendien dikkere muren dan de oostpartij.

Qua constructie maakt de kerk een sobere, maar rijzige indruk. De robuuste, ca. 64 m hoge toren benadrukt het silhouet. Karakteristiek is dat het oostelijke koorgedeelte een veel rijker uiterlijk heeft dan het westelijke deel. De natuurstenen muurbekleding en het beeldhouwwerk van de lichtbogen en balustrades vormen een contrast met de bakstenen afwerking van het Mariakoor, transept en schip, waar nagenoeg alle sculpturale versieringen achterwege zijn gebleven. Uit de inwendige constructie blijkt dat de hoogte van de gewelven van het schip en het koor, met de verhouding 2:1, nogal laag is ten opzichte van de breedte.³ De kooromgang is lager en smaller dan de zijbeuken van het schip. De horizontale wandgeleding van het schip en het koor is tweeledig en wordt door de cordonlijst en het triforium gevormd. In feite is sprake van

een pseudo- of vensterbanktriforium, gekenmerkt door tot op de cordonlijst naar beneden doorlopende vensternissen, die door natuurstenen balustraden worden afgesloten. Karakteristiek is de toepassing van kolommen, opgebouwd uit acht-hoekige basementen, ronde schachten en koolbladkapitelen. Zeer contrasterend zijn de kolommen tussen de zijbeuken van het schip en de kapellen. Deze bundelpijlers rijzen van de vloer tot aan de gewelven omhoog, zonder onderbrekingen door basementen of kapitelen.

Uit de onregelmatigheden in de plattegrond en de verschillen in opstand en constructie valt af te leiden dat er sprake is van verschillende bouwperiodes.

Bouwgeschiedenis, bestaande opvattingen

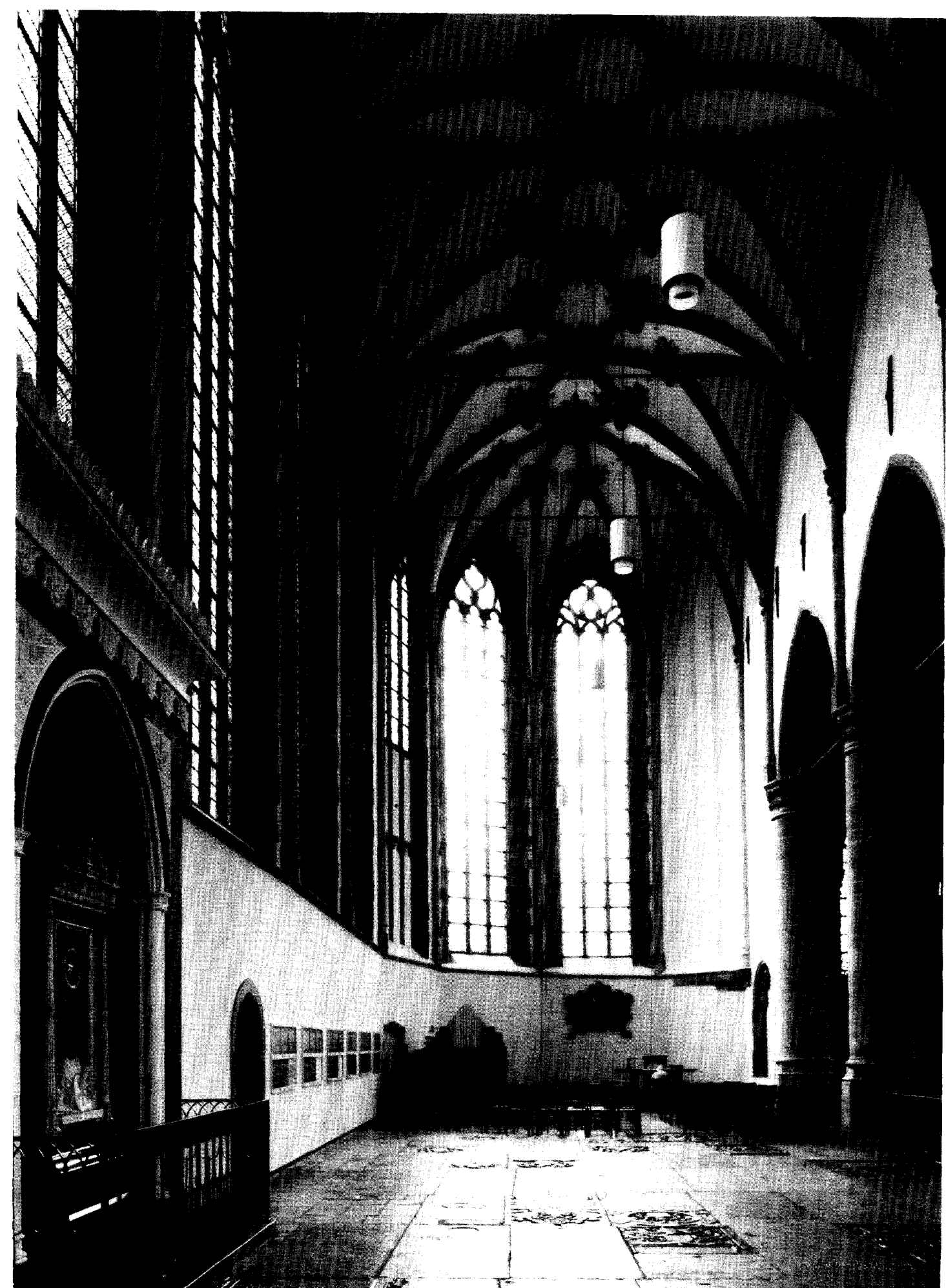
Tot op heden was de algemeen aanvaarde opvatting dat de Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht gebouwd was in de 12de en 13de eeuw. Essentieel voor de bouwgeschiedenis leek de bron waarin sprake is van de 'capella noviter constructa'.⁴ Hieruit werd afgeleid dat rond 1120 een nieuwe kerk werd gebouwd op de plek van een oudere, mogelijk houten kapel. Passend bij het beeld van een snel groeiende nederzetting⁵ zouden in de tweede helft van de 12de eeuw een toren (1168) en een 'nieuw koor en kruiswerk' (1174-1183) bijgebouwd zijn.⁶ Uit de stadsrekeningen van 1284-1297 blijkt dat er werd gewerkt aan de toren, dat bovendien de bouw van het O.L. Vrouwekoor werd voltooid en dat er een wijding plaatsvond van het koor, het O.L. Vrouwekoor en het kerkhof.⁷

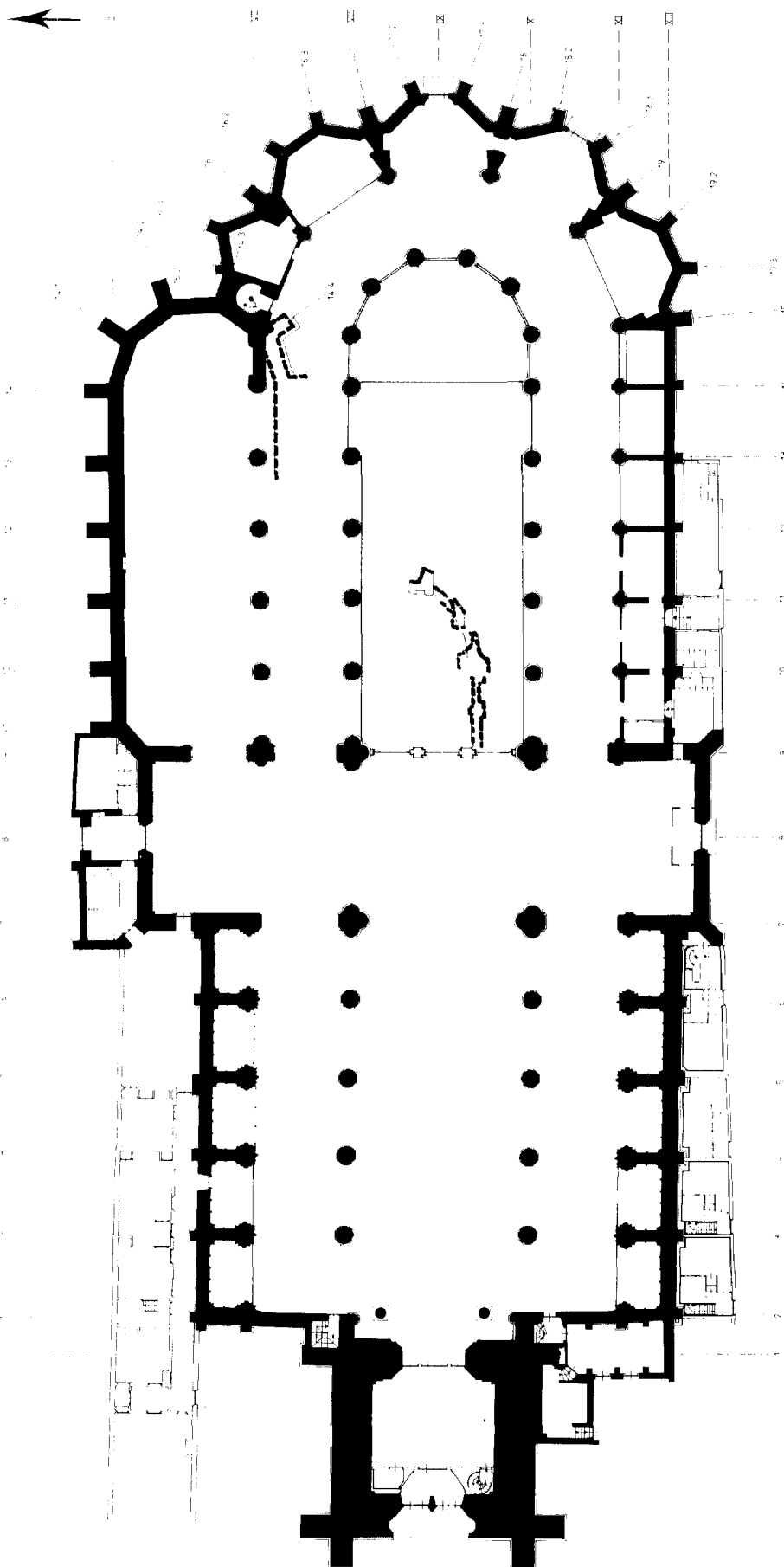
De huidige onderbouw van het O.L. Vrouwekoor zou, ook volgens de zeer recente literatuur,⁸ een restant zijn van de 12de / 13de-eeuwse kerk. Deze veronderstelling beruiste vooral op twee soorten gegevens, nl. op de reeds genoemde stadsrekeningen van 1284-1297 en op de aanwezigheid van grootformaat-bakstenen.⁹ Op grond van de in Balen genoemde, maar verdwenen gedenksteen met de tekst 'Fundata Sum Anno Hiesu 1339. Junii 16' werd aangenomen dat de huidige toren stamt uit 1339. Jensma is zelfs van mening dat de toren pas is opgetrokken tussen 1439 en 1450.¹⁰

Vermoedelijk is rond 1336/1367 de verheffing van de kerk tot kapittelkerk een zeer belangrijk moment geweest voor de geschiedenis van de kerk.¹¹

Rond deze tijd moet besloten zijn tot een uitbreiding van de kerk met een veel groter koor.

►
Onze Lieve Vrouwekoor,
gezicht naar het oosten.

Exacte gegevens ontbreken echter. Slechts uit zinsneden, aanwezig in de statuten van het kapittel en in een acte van de verkoop van een graf, valt te ontlenen, dat reeds in 1371, respectievelijk 1385, een 'nieuw koor' bestond.¹² Ook van de koor-kapellen werd aangenomen dat ze uit de 14de eeuw stamden.¹³ Het verdere verloop van de bouwgeschiedenis is onbekend. Met name gegevens over de bouw van het transept en de toren ontbreken. Talrijke vermeldingen van boetes uit het einde van de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw, waarmee bakstenen en leien voor de kerk konden worden gekocht, verraden bouwactiviteiten. Uit diverse aanstellingen van steenhouders, metselaars of timmerlieden en uit schenkingen van geldbedragen, is op te maken dat er rond 1400 voortgang werd gemaakt met de bouw.¹⁴ De stijl van de nog aanwezige architectuur van de rijk gelede bundelpijlers van het transept, de zijbeuken en de kapellen van het schip past dan ook geheel in deze tijd en komt overeen met de stijl van diverse grote Brabantse kerken.¹⁵

Tussen 1420 en 1435 werd opnieuw gewerkt aan het O.L. Vrouwekoor.¹⁶ In 1439 werd de bekende Antwerpse stadsbouwmeester Evert Spoorwater aangenomen als 'meester... van der steenhoudinghe en steenwerck'. Omdat de kerk toen bijna voltooid was moesten de werkzaamheden zich hebben beperkt tot adviezen of controle.¹⁷ Vanaf dezelfde tijd worden in de bronnen voor het eerst werkzaamheden aan de toren vermeld.¹⁸

De combinatie van al deze gegevens geeft duidelijk aan dat de bouw van de kerk zich rond 1450 in een vergevorderd stadium bevond.

Van grote betekenis voor de geschiedenis van Dordrecht en in het bijzonder voor de bouwgeschiedenis van de kerk is de stadsbrand, die op 29 juni 1457 uitbrak.¹⁹

De bij vorige restauraties aange troffen reparaties aan de kolommen en vensterdagkanten verraden de verwoestende werking van de hitte van het vuur. De op de natuurstenen onderdelen aanwezige brandsporen geven aan welke onderdelen van de kerk na de brand konden worden gehandhaafd. De toren, de zijkapellen van het schip, het transept en het Maria-koor konden behouden blijven. Bij de nieuw te bouwen onderdelen werd gekozen voor een andere bouwstijl, te herkennen aan het constructiesysteem en de wandgeleding van kolommen en schalken. Deze zijn opgebouwd uit achthoekige basementen, monocylindrische schachten en koolbladkapitelen.

Het herstel van de Grote Kerk na de brand van 1457 is ongetwijfeld onder invloed van Spoorwater tot stand gebracht. De nieuw toegepaste stijlkenmerken zijn ook Brabants van aard²⁰ en zijn typerend voor de kerken, waarvan bekend is dat Spoorwater bij de bouw was betrokken of waarbij hij direct was aangesteld als stadsbouwmeester.²¹

In welke volgorde en in welk tijdsbestek de herbouw na de brand heeft plaats gevonden is tot nu toe, door het ontbreken van bronnen, raadselachtig. Zeker is dat het Mariakoor in de jaren 1463 / 1464 werd geplaveid en dat er in dezelfde periode algemene bepalingen uitkwamen ten aanzien van het begraven, de keuren op de zitplaatsen en het timmeren en metselen van altaren.²² Al in 1462 waren vier klokken gegoten en gewijd.²³ Dit houdt in dat men tussen vijf en zes jaar na de brand met de laatste afwerking of herinrichting van, in ieder geval een gedeelte van de kerk bezig was, zodat de liturgie weer zo spoedig mogelijk kon plaatsvinden.

Vondsten en bouwhistorisch onderzoek

Samenvattend zullen de belangrijkste aspecten van het onderzoek, ingedeeld naar locatie, worden behandeld.

Koor. Ronduit opzienbarend was de vondst in mei / juni 1986 van tufstenen muurdelen in enkele grafkelders van het koor.²⁴

Deze muurresten bevinden zich in het vlak tussen de koorbanken, 1,8 tot 2,6 m onder de zerken. Na een rechtverlopend deel van ca. 5 m, gemeten vanaf de fundering van het koorhek, buigt de muur naar de noordzijde af en vormt (voorbij aslijn 11)²⁵ ongeveer de helft van een halfronde absis of koorsluiting. Een nis van een spaarboog- of lisenenindeling en een tweede diepere nis (voor een venster op hoger niveau?) in het rechte deel van de muur onderbreken de regelmaat in de plattegrond. Bij de absis zijn drie steunberen te herkennen, twee aanzetten van steunberen en aan de noordoostzijde een derde die echter minder beschadigd is. Tussen de steunberen en de muur bevinden zich kleinere hoekblokken, die vermoedelijk ook te maken hebben met de wandgeleding van spaarvelden. Bij de absis zijn inwendig delen van drie bijna halfronde nissen aanwezig. Op het verticale deel van de wanden van de nissen zijn fragmenten van stucwerk aangetroffen. Dit stucwerk loopt door langs de binnenwand van de absis. Op drie plaat-

sen tussen de nissen is bakstenen muurwerk tegen dit stucwerk aangezet. Dit toegevoegd muurwerk verspringt trapsgewijs en is verschillend ver uitgebouwd. Het bestaat uit kistwerk en kloostermoppen met grote afmetingen (baksteenformaat: $32 \times 16 \times 8$ cm). Bovendien is een recht-hoekig steunvlakje, vermoedelijk van een poer, van dezelfde grote bakstenen, gevonden op ca. 2 m binnen de muur. Op twee plaatsen zijn lemen vloerdelen gevonden en onderin een aangrenzende grafkelder zijn fragmenten van splijttegels aangetroffen.²⁶

Volgens de onderzoekers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort is, wat het tufstenen werk betreft, sprake van een absis uit de 12de eeuw. De bakstenen toevoegingen zijn te dateren in de 13de eeuw. De later aangemetselde getrapte, bakstenen pilasters van de tweede bouwfase duiden erop dat er in dit koor een stenen overwelling werd aangebracht. Ook de poer in de noordwestelijke kelder is een indicatie dat er steunpunten waren waar gewelven op gerust hebben. Een andere mogelijkheid is dat er in de 13de eeuw grondophogingen nodig waren, en dat de ruimte toen tot een crypte met gewelven is omgevormd, waarbij de absisvloer sterk verhoogd werd.

Noordelijke kooromgang. In de grafkelders van de noordelijke kooromgang, in de nabijheid van de Blauwe trap zijn de restanten van de fundering en de onderbouw van het oudere en bredere Mariakoor aangetroffen. Het betreft delen van de vroegere steunberen (aslijn 14,VII en 14.4) en de ertussen liggende muur (baksteenlengte: 27 cm). Bij de aanleg van de noordelijke kooromgang werd het zuidelijke deel van de absis van het brede Mariakoor tot op de funderingen afgebroken, het opgaande muurwerk werd gedeeltelijk afgehaakt en daar tegenaan werd de nieuwe scheidingsmuur gezet. Door middel van georadar-metingen is verkennend onderzoek verricht naar de overige funderingen van het oude Mariakoor.²⁷ Hierbij zijn de funderingsmuren vanaf aslijn VII,14 en de steunberen aslijn, VII, 13 en 12 getraceerd. In de grafkelders aan de zijde van het transept zijn eveneens muurresten aangetroffen, die mogelijk in verband zijn te brengen met de voormalige zuidmuur van het Mariakoor.

schijnen niet te passen bij de huidige aanleg van het koor, respectievelijk de noordelijke kolommenrij. Mogelijk zijn dit de resten van het 14de-eeuwse nieuwe koor (1371, 1385) dat echter bij de brand in 1457 werd verwoest.

Transept. In het noordtransept zijn 0,9 m onder de huidige vloer plinten van oude muurpijlers aangetroffen (aslijn VII,7 en 9). Deze passen bij de bouwsporen in de westwand van het transept, bij de daar grotendeels weggehaalde muurpijlers. De positie van deze oude muurpijlers komt overeen met die van de bundelpijlers in de zijbeuken van het schip en getuigen van een oudere travee-indeling van de dwarsbeuk. Ook de stijl van de in het transept nog aanwezige, natuurstenen pijlers is analoog aan die van de pijlers zonder basementen en kapitelen in de zijbeuken en kapellen van het schip.

Op een hoger niveau valt op dat de vensters aan de westzijde van het transept niet centraal binnen de muurvakken geplaatst zijn. De sporen van vroegere, qua omlijning bij de ramen passende muraalbogen in de wanden van het zuidtransept²⁸ tonen dat in een latere bouwphase veranderingen in de traveebreedten en de overwelingen zijn aangebracht. Tot hoog in het zuidtransept zijn de sporen van de verwoestende werking van brand als verkleuring van de natuurstenen vensteromlijstingen te vinden. Ook de spaarbogen in de muren ter hoogte van de kappen leveren een bewijs dat er een discrepantie bestaat tussen een oorspronkelijke travee-indeling en de latere aanleg van de gewelven.

Een ander beeld verschaffen de bouwsporen in de oostmuur van het transept. Intrigerend is de steeds groter wordende verticale sprong in het noordtransept naast en boven de doorgang naar het Mariakoor. Deze sprong is ook terug te vinden aan de andere zijde van de muur in het O.L. Vrouwekoor. Aan de oost-

Onder de eerste vier koorkolommen (aslijn VIII,9-13) is een buitengewoon brede muur aangetroffen (baksteenlengte: 25 cm). Vermoedelijk door het uithakken van grafkelders verloopt deze grondmuur onregelmatig. Ook ten noorden van de noordoostelijke vieringkolom bevindt zich vlak onder het zerkenniveau massief muurwerk. De grootformaat bakstenen (lengte 25,5-27 cm) zijn hier deels gemetseld in een ronding met een straal van ca. 1 m. Het muurwerk gaat over in de fundering van de vieringkolom. De zojuist beschreven muurresten

► Grafkelder koor, ontgraving tufstenen muurwerk, deel van absis, gezien vanuit de oostzijde. Links boven deel van afgehaakte steunbeer, rechts boven deel van getrapte pilaster, middendeel van halfronde, gepleisterde nis.

zijde van het zuidtransept is bij de laatste restauratie na de ontleistering een zeer duidelijke verticale vertanding zichtbaar geworden. Het muurwerk links en rechts ervan sloot, vooral onderin, slecht aan. Zowel de sprong in het noordtransept, als de vertanding in het zuidtransept zijn beide te interpreteren als bouwnaden, waarbij tegen reeds bestaande muurdelen secundair muurwerk is aangebouwd.

Kappen. De bestaande constructie van de kappen is in haar totaliteit gaaf en lijkt gezien de telmerken oorspronkelijk te zijn, d.w.z. van na de brand van 1457. In het koor en het Mariakoor zijn de kappen zonder gordingen uitgevoerd. Dit is een oudere constructiemethode dan die met gordingen, zoals die in de rest van de kerk is toegepast.²⁹ Voorts is op de scheiding van het koor en de viering een dubbel spant aanwezig, waardoor kan worden aangenomen dat hier een tijdelijke sluit- en/of topgevel was aangebracht.³⁰ Zowel in het koor als in het Mariakoor zijn naast de gewone gesneden telmerken gebroken merken toegepast ter indicatie van de zuid- (koor) of noord-zijde (Mariakoor). Uit de constructiemethode met gordingen van de kappen van transept en schip, uit het telmerkenstelsel met toevoeging van een pijl voor de oost- (transept) c.q. noordzijde (schip), kan worden afgeleid dat de kappen hier later en wel in één bouwcampagne zijn gereedgekomen. Helaas heeft het dendrochronologisch onderzoek, waarbij ouderdom van hout kan worden bepaald, tot op heden geen nadere aanwijzingen voor de datering mogen opleveren.³¹

Nieuwe inzichten

Voor de datering van de Grote of O.L. Vrouwekerk van Dordrecht is er thans een nieuwe situatie ontstaan.

Met name de vondsten in het koor zijn van betekenis. De in de grafkelders ontgraven tufstenen muurdelen van een koorabsis maakten deel uit van een voorganger van de huidige kerk. Het is aan te nemen dat dit muurwerk behoorde tot de romaanse kerk, die rond 1120 werd genoemd de 'capella noviter constructa', die later in de 12de eeuw een uitbreiding kreeg in de vorm van een toren, een transept en een koor. Hoewel de laatstgenoemde werkzaamheden werden afgeleid uit bouwberichten van onbetrouwbare oorsprong, zijn de vondsten dankzij de datering in de 12de eeuw door de ROB hiermee juist wel in overeenstemming. De bakstenen resten van inwendige getrapte

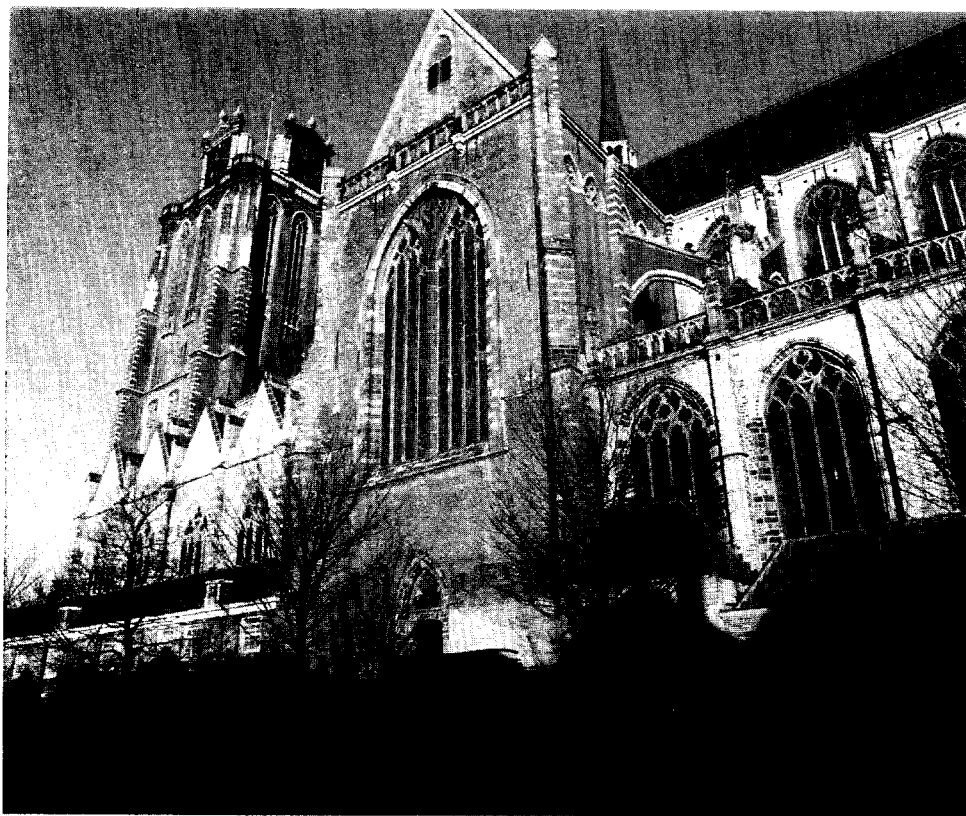

muurpijlers worden geïnterpreteerd als stammend uit een secundaire, 13de-eeuwse bouwphase. Dat er in 1284/85 een wijding, ter afsluiting van de bouwwerkzaamheden in het koor, van het toen nieuw aangebouwde O.L. Vrouwekoor en van het kerkhof plaatsvond door de bisschop van Utrecht, wijst erop dat er ingrijpende verbouwingen hadden plaatsgevonden.

Gezien de afmetingen van de vondsten in het koor was de toenmalige parochiekerk veel kleiner dan de huidige. Het lijkt daarom hoogst onwaarschijnlijk dat tegen de, naar verhouding kleine 12de-eeuwse kerk, in 1284/85 een veel groter zijkoor gebouwd zou zijn in de vorm van het huidige Mariakoor.³² Bij het 'Onser Vrouwe core' van 1284/1285 moet derhalve sprake zijn geweest van een kleinere aanbouw, die qua maten en verhoudingen paste bij de voorganger van de huidige kerk. Omdat de oude parochiekerk niet meer voldeed aan de eisen, is deze rond 1366, op enkele funderingsdelen na, afgebroken, om zo plaats te maken voor de huidige kerk.

De weliswaar spaarzame gegevens over een 'nieuw koor' (1371, 1385), 'tpaviment' in het O.L. Vrouwekoor (1401) of de 'groete kerke' in het algemeen, laten de conclusie toe dat het koor al rond 1371 bestond en dat het nieuwe Mariakoor voor het eind van de 14de eeuw was voltooid.

▲ Noordtransept, basement oude muurpijler excentrisch onder de huidige pijler.

▲
Grote Kerk, transept zuid-
zijde.

Het archiefmateriaal uit de 14de eeuw is echter zo schaars, dat alleen bouwhistorisch onderzoek enig inzicht omtrent de verdere bouwfases kon verschaffen.

Ten aanzien van de baksteenformaten is een nieuw aspect dat het aan de oostzijde van het Mariakoor ontgraven muurwerk en de in de noordelijke kooromgang blootgelegde steunbeefunderingen opgetrokken bleken te zijn uit bakstenen van ca. 27 cm lengte. De aanwezigheid in de onderbouw (tot aan de vensterafzaten) van het Mariakoor van nog grotere bakstenen (lengten 26-30 cm), werd door Ter Kuile gebruikt als argument voor een datering van de bouw in de 13de eeuw.³³ Voor de datering van de steenformaten dient echter te worden uitgegaan van de stenen, die gebruikt zijn in de fundering van het Mariakoor. Het ligt voor de hand dat de grootste stenen als hergebruikt materiaal zijn toegepast voor de afwerking of versiering van de buitenmuur. Baksteenlengten van 25-27 cm zijn ook gebruikt bij de fundering en opbouw van de toren. Een iets kleiner formaat baksteen (lengten 24-26 cm) is elders in het gebouw veelvuldig verwerkt, o.a. bij de brede muur die in de noordelijke kooromgang onder de noordelijke koorkolommen werd aangetroffen (te interpreteren als behorend tot de eerste aanleg van het

koor), bij de muren van het noord- en zuidtransept en bij de binnenwanden van de zijkapellen van het schip.

In verband met de tot op grote hoogte toegepaste identieke baksteen (lengten 24-25 cm) lijkt het gerechtvaardigd aan te nemen dat de muren van het transept in één bouwfase zijn opgetrokken. De in het noordtransept onder de vloer aanwezige oude basementen, de resten van bundelpijlers en de asymmetrische plaatsing van de vensters vormen de bouwsporen van een vroegere bouwfase, waarbij het transept en het schip zijn aangelegd naar hetzelfde concept. Een plan waarbij de plattegrond en de opstand op elkaar waren afgestemd.

Door de goede aansluiting van de westelijke kapelmuren op het transept en door de toepassing van een kleiner formaat baksteen (lengten 21-23 cm) lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat de werkzaamheden aan het schip pas na de bouw van het transept zijn begonnen. Op grond van de stilistische datering van het beeldhouwwerk in de kapellen van het schip is aan te nemen dat de bouw rond, of net na 1400 is begonnen en in westelijke richting is voortgezet. Dit houdt tevens in dat dientengevolge het transept zelf in de tweede helft van de 14de eeuw kan worden gedateerd.

In de muur van de bovenbouw van het O.L. Vrouwekoor is een kleiner formaat bakstenen (lengten 19-20 cm) gebruikt. Uit de bouwnaad aan de noordtransept-zijde blijkt dat dit onderdeel van het O.L. Vrouwekoor tegen het reeds aanwezige muurwerk van het transept is aangezet. Hetzelfde kleinere formaat baksteen komt eveneens voor in de bovengeleding van de toren. Volgens de bouwberichten werd er vanaf 1420 tot 1434 gewerkt aan het Mariakoor, en vanaf 1439 aan de toren. Daaruit is ook de datering van de overige bouwdelen met dezelfde baksteenformaten af te leiden, namelijk de buitenmuren en overwelvingen van de meest westelijke kapellen van het schip (aslijn 2-5) en de westelijke sluitmuur.

De laatstgenoemde muur werd dan ook tegen de reeds bestaande torenromp aangebouwd. Dezelfde baksteen is ook toegepast in de fundering van de zuidelijke koorkapellen en bij het muurwerk van de nis in het vuurhuis (kluis). Deze gegevens passen bij de grote vorderingen van de bouw van de kerk tegen het midden van de 15de eeuw.

Hoelang het herstel van de kerk na de brand van 1457 precies heeft geduurd valt uit de bronnen niet te achterhalen. Vermoedelijk stonden na de brand nog

slechts de muren overeind. De kapellen van het schip, het transept en het Maria-koor moeten, gezien de brand- en reparatiesporen weliswaar grote schade hebben geleden, maar behoeften niet nieuw te worden opgebouwd. Door het instorten van de houten gewelven en het dak was de brandschade aan de kolommen van het schip en het koor zeker van een dusdanige omvang, dat de kolommen en de muren van de lichtbeuken geheel moeten worden vernieuwd. Vermoedelijk waren de verwoestingen het ergst aan de koorzijde van de kerk. Bij de herbouw van het koor heeft een planwijziging plaatsgevonden, zowel wat betreft de plattegrond en opstand, als ook qua stijl. De veranderingen bestonden daarin, dat de zijbeuken werden versmald en dat de kapellen dieper werden gemaakt dan die van het schip. Bovendien werden de gewelven en scheibogen in hoogte teruggebracht.

De wijziging van het bouwplan komt het duidelijkst tot uiting in de bouwsporen aan de oostzijde van het transept. De sprong in de oostmuur van het noordtransept en de bouwnaad aan de oostzijde van het zuidtransept vormen de lijn, waar nieuwe afscheidingsmuren naar het koor, de kooromgang en het Maria-koor tegen de bestaande muur zijn ge-

bouwd. Uit de plaatsing van de pilasters met koolbladkapitelen en de indeling van de gewelven wordt tevens de nieuwe, aan het koor aangepaste, travee-indeling van het transept duidelijk. Het nieuwe stijlconcept van de kolommen met basementen en koolbladkapitelen en de wandgeleding is ook toegepast bij de herbouw van het middenschip. Hier werden de scheibogen echter hoger gemaakt dan die in het koor, omdat zij in hoogte moesten worden aangepast aan de hogere bogen van de zijkapellen, die de brand wel hadden doorstaan.

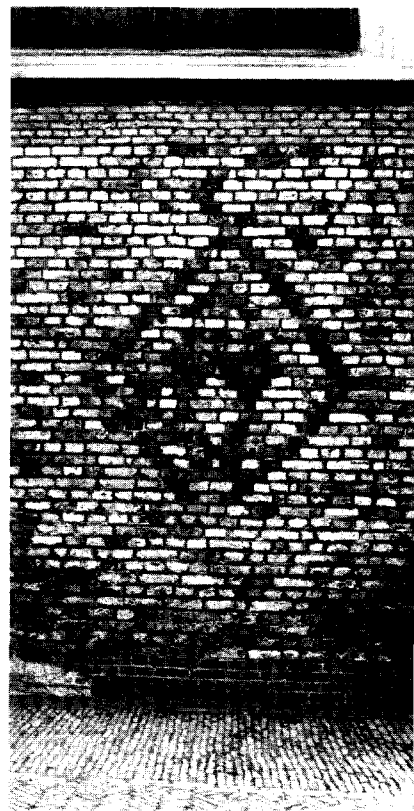
Afgezien van de keuze voor een nieuwe bouwstijl, heeft men vermoedelijk ook gezocht naar een aanpassing van de bouw aan het bestaande Mariakoor. De oplossing werd enerzijds gevonden in het versmallen van de kooromgang, en anderzijds in de versmalling van het Maria-koor.

Gezien de oudere constructievorm van de kappen (zonder gordingen), in het oostelijk deel van de kerk, het koor en het Mariakoor, moeten deze delen na de brand het eerst zijn herbouwd. Dit komt overeen met de bouwberichten dat het O.L. Vrouwekoor al zeven jaren na de brand was geplaveid en er altaren in de kerk werden geplaatst. Uit de constructie van de kappen (met gordingen) en het gewijzigde telmerkensysteem in het transept en in het schip blijkt dat deze in latere bouwfasen zijn aangebracht. De natuursteenafwerking van de gewelfribben en vooral de houten rozetten zijn stilistisch als laatmiddeleeuws te dateren. Daarom valt aan te nemen dat deze laatstgenoemde bouwwerkzaamheden rond of kort na 1500 hebben plaatsgevonden.

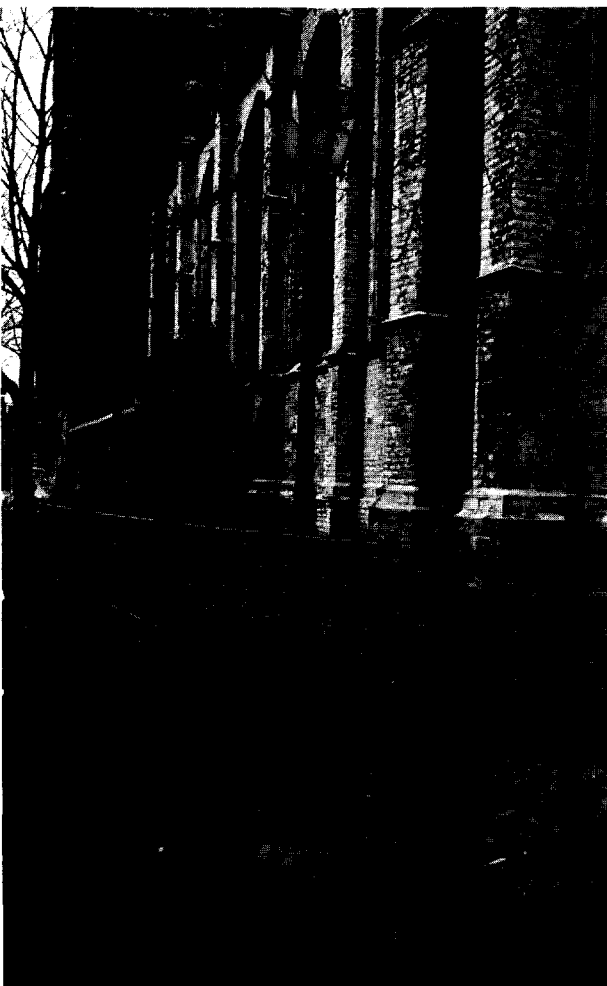
Samenvattend zijn de wijzigingen in de bouwgeschiedenis gebaseerd op:

1. de vondsten van muurwerk onder de grafkelders van het koor, waardoor diverse archivalische bronnen een nieuwe interpretatie konden krijgen.
2. De overige vondsten en observaties van bouwsporen.
3. De daaruit voortkomende, nieuwe aspecten en interpretaties ten aanzien van de baksteenformaten.

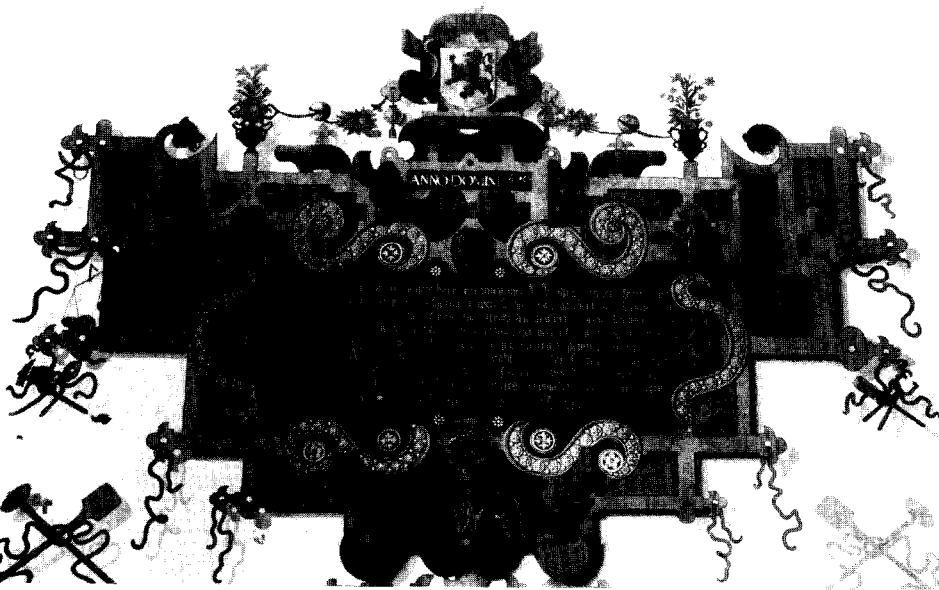
De eindconclusie is dat de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht is gebouwd op de resten van een 12de-eeuwse romaanse kerk. Deze nieuwbouw is gestart in de tweede helft van de 14de eeuw en grote bouwcampagnes hebben plaatsgevonden tot in het tweede kwart van de 15de eeuw. Tenslotte moet het gebouw na de brand van 1457 ingrijpende wijzigingen en vernieuwingen hebben ondergaan.

▲ O.L. Vrouwekoor, metsel-
teken in de onderbouw.

◀ Grote Kerk, gerestaureer-
de aanbouw zuidzijde.

▲ Noordtransept, muurschildering na de restauratie.

▼ Interieur schip, gezien vanuit het noordtransept.

1. Dalen, J. L. van, *De Grote Kerk te Dordrecht*, Dordrecht, 1927.
- Jensma, Th. W., *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Zwolle, 1987.
- Kuile, E. H. ter, 'Aantekeningen betreffende de bouwgeschiedenis der Groote Kerk te Dordrecht', in: *Oudheidkundig Jaarboek, 4e serie, Bulletin NOB*, 2. jrg., 1933, 2-18.
- Overvoorde, J. C., 'O.L.Vrouwe of Groote Kerk te Dordrecht', in: *Oud Holland*, XVI (1898), 212-224.
2. Ter vergelijking:

Utrecht, Dom incl. (verdwenen) schip en toren	116,8 m
Gouda, St. Janskerk	114,5 m
's-Hertogenbosch, St. Janskathedraal	112,6 m
Dordrecht, Grote Kerk	106,5 m

3. Het lage quotiënt hoogte : breedte komt overeen met dat van kerken uit de Brabantse gotiek en de Nederlandse gotiek van boven de grote rivieren.
- Ozinga, M. D. en R. Meischke, *De Gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam, 1953, 57.
- Peeters, C., *De Sint Janskathedraal 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage, 1985, 181.
4. Koch, A. C. F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. I, 's-Gravenhage, 1970, 86.
5. Hendericx, P. A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*, Dordrecht, 1977, (Hollandse Studiën), 53, 58, 59.
- Künzel, R. E., *De topografische ontwikkeling van Dordrecht, 12e-16e eeuw*, Amsterdam, 1965, stencil RDMZ (doct.scr.).
6. van Dalen, 1927, bron 160, 161. De bron, het zogenaamde Calendarium van Pieter Michielsz, wordt sinds lange tijd als onbetrouwbaar afgedaan.
- Jensma, 1987, 11, Kuile, 1933, 3.
7. van Dalen, 1927, 167, 168.
- Dozy, Ch., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1284-1424*, 's-Gravenhage, 1891, 17, 18, 21.
- Hensma, 1987, 12, brond noot 14.
8. Jensma, 1987, 22, 23, 112.
9. ter Kuile, 1933, 5, 6, 8.
10. Balen, M. J., *Beschrijving van Dordrecht*, Dordrecht, 1677, 92.
- Jensma, 1987, 22, 23, 112.
11. Jensma, W. Th., *Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht, koor en kapittel*, Dordrecht, 1983, 9, 10, 108, 109.
- Jensma, 1987, 15.
12. Jensma, 1983, 122, 126, brond nr. 1.
- Jensma, 1987, 17.
13. Jensma, 1987, 41, 43.
14. van Dalen, 1927, 28, 168.
- Jensma, 1987, 19, 22, 190, bronnen noten 28, 29, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 50.
15. De O.L.Vrouwekathedraal te Antwerpen (na 1352), het koor van de Dom in Utrecht (1300-1360), het koor van de St. Jan in 's-Hertogenbosch (na 1380), de St. Pieter in Leuven (na 1425) en de St. Waltrudis in Bergen (Mons) (na 1450).
- Boyazis, J. P., 'L'espace intérieur dans l'architecture gothique brabançonne au XVème siècle', in: *Bull. de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, t.12, 1985, 5-57.
- Kuile, 1933, 12.
- Ozinga/Meischke, 1953, 57.
16. van Dalen, 1927, 69, 242.
- Jensma, 1987, 19, 22, bronnen noten 39, 50.
17. van Dalen, 1927, 29.
- Jensma, 1987, 23.
- Kind, R. de, 'De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater', in: *Bergen op*

Zoom, gebouwd en beschouwd, Alphen a.d. Rijn, 1987, 138-157.

18. van Dalen, 1927, 13, 163.

Jensma, 1987, 23, bronnen noten 54, 56, 57.

Jensma's conclusie dat de bronnen slaan op het begin van de bouw van de toren is speculatief van aard. De bouwberichten staan ongetwijfeld in verband met een nieuwe bouwphase onder leiding van Spoorwater: de bovenste geleding van de toren.

19. Balen, 1677, 92.

van Dalen, 1927, 18, 20, 49, 50, 55, 167 bron.

20. Het koor van de St. Romboutskathedraal in Mechelen (na 1342), het schip van de St. Michiel- of St. Goedelekathedraal in Brussel (na 1430), of de St. Gommarus te Lier (1425-1443).

Leurs, 1946, 36-38.

Ozinga, M. D. en R. Meischke, 1953, 57, 58.

De combinatie van de twee Brabantse bouwstijlen die bij de Dordtse kerk zijn toegepast met in de zijbeuken de geprofileerde bundelpijlers en in de middenbeuken de zuilen met basementen en kapitelen, is niet op zich zelf staand, maar komt ook voor b.v. in de O.L.Vrouwe op het Zavel en de St. Goedele, beide in Brussel.

21. Kind, 1987, 138-157.

ter Kuile, 1933, 12.

Ozinga/Meischke, 1953, 63-71.

22. van Dalen, 1927, 69, 136, 293.

Jensma, 1987, 27, 30, bronnen noten 72, 73, 75.

Overvoorde, 1898, 216.

23. van Dalen, 1927, 16, 165 brond.

Jensma, 1987, 27, bron noot 74.

24. Verslag ROB door J. G. Kistemaker, *Bulletin KNOB*, 1988, 21, 22.

25. Bij de beschrijving wordt ter verduidelijking gebruik gemaakt van het horizontale en verticale coördinaten-of aslijnsysteem, toegepast door het architectenbureau De Vries, Lugten & Malschaert, Architecten bv, Dordrecht.

26. De roodbakende kleitegels zijn voorzien van een sliblaag van witte pijpaaarde met daaroverheen transparante loodglazuur. Basismaten: $11,5 \times 11,5$ cm, gespleten $5,9 \times 5,9$ cm en $5,6 \times 5,6$ cm; dikte 2 cm. Splijttegels komen voor in de 13de en 14de eeuw.

27. Heidemij Adviesbureau bv, in samenwerking met Ingenieursbureau Bernhardt.

28. Foto's archief RDMZ, Tollens, 1915, maart 1916, zonder negatiefnummer.

Stades, eindrapport, 1988, afb. 289, 292.

29. Janse, H., 'Gordingenkappen in Nederland', Bull. KNOB, 1969, 1; Janse, H., 'Hout en houtconstructies', in: *Materialen en technieken in oude bouwwerken*, Zeist, les 5, 12.

30. Janse, H., 'Grote Kerk Dordrecht, kapconstructies', *Rapport onderzoek en documentatie RDMZ*, oct. 1961.

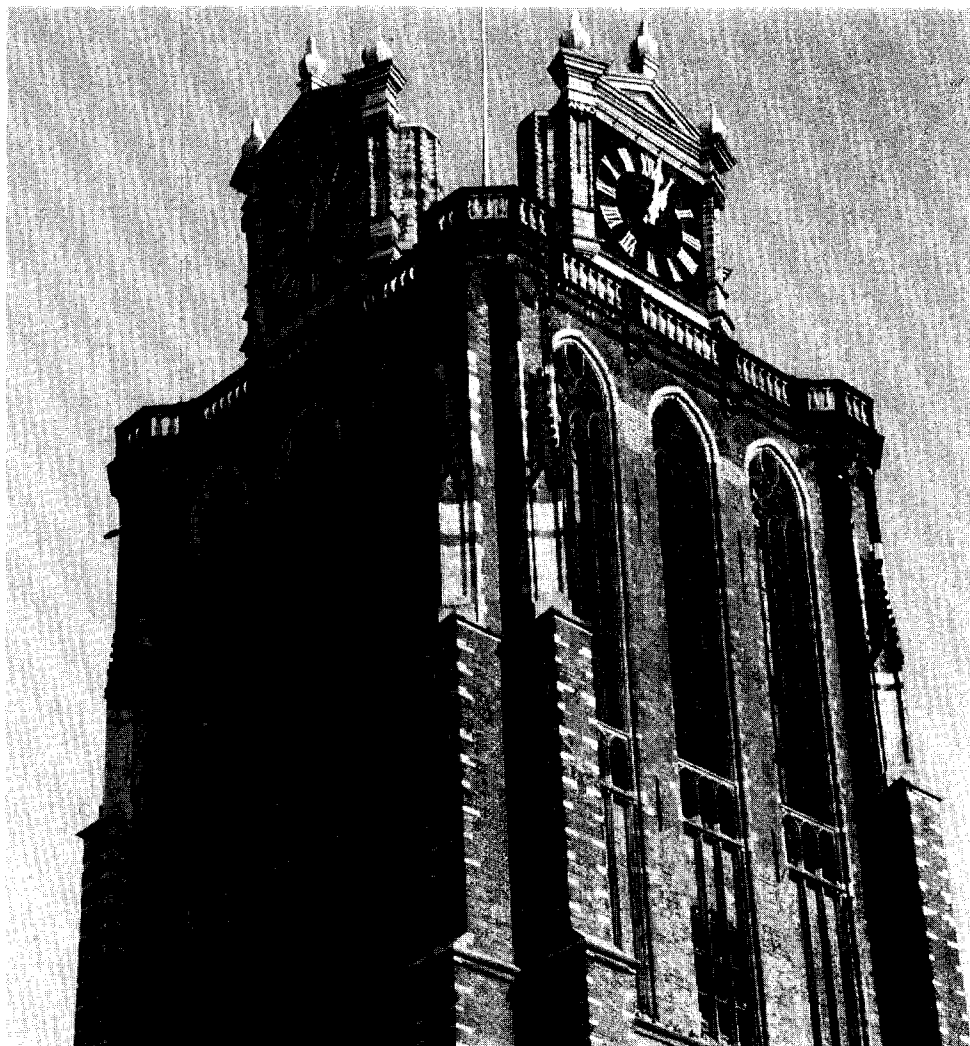
31. Mededeling drs. ing. D. J. de Vries, RDMZ.

32. De juistheid van de tot op heden geldende dateringen van het O.L.vrouwekoor en de toren werd reeds in het begin van onze eeuw betwijfeld door de rijksarchitect A. Mulder. Mulders twijfels waren gefundeerd op de meting en vergelijking van baksteenformaten, maar zeker ook op zijn architectonische en bouwhistorische inzichten. Hij was van mening dat het gehele gebouw 15e-eeuws moest zijn.

van Dalen, 1927, 146.

Jensma, 1987, 11, noot 9: archief van de commissie, inv. 3, 17 (vergadering: 9 oktober 1901).

33. ter Kuile, 1933, 8.

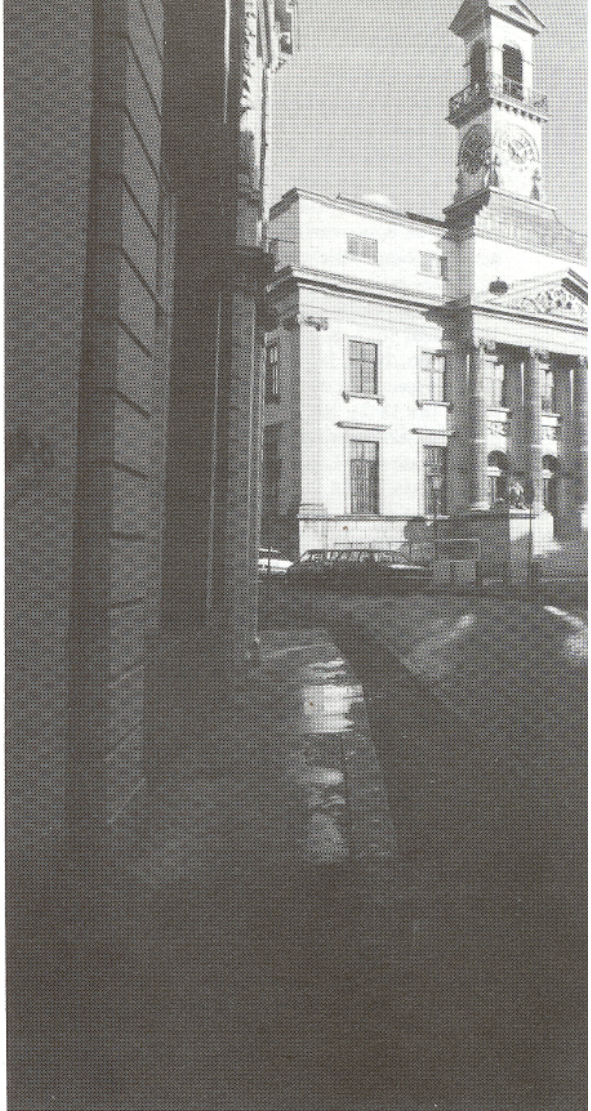
Het stadhuis van Dordrecht

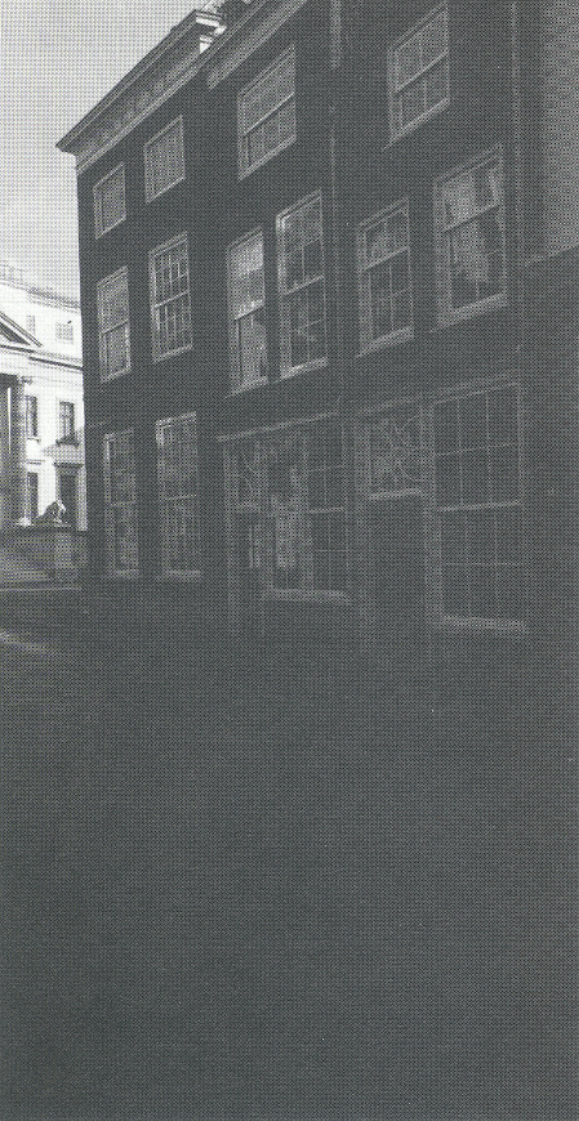
M. E. Stades-Vischer

Hoewel het stadhuis aan de voorzijde het uiterlijk heeft van een negentiende-eeuws, neo-classicistisch gebouw gaat achter de gevels het muurwerk schuil van een groot middeleeuws handelsgebouw. Deze voormalige lakenhal werd tussen 1383 en 1387/88 gebouwd voor de naar Dordrecht uitgeweken Vlaamse kooplieden. Opvallend en voor Nederland uitzonderlijk is de ligging van het gebouw, namelijk over het water. Mogelijk was er reeds aan het einde van de 14de eeuw een gebrek aan ruimte in de stad voor representatieve en grote bouwwerken.

Het gebouw, 41 m lang en 12,2 m breed, is opgebouwd uit vier lagen, d.w.z. de kelderruimte, een hoofdverdieping, eerste verdieping en een zolder. De 'halle' was in origine voorzien van een overdekte weergang. Trapgeveltjes sierden de bovenkant van de gevels. Het gebouw was toegankelijk vanaf de Voorstraat en vanaf de Groenmarkt. Als ingang aan de Groenmarkt heeft vermoedelijk al heel vroeg een zijhuis gediend dat in de stukken genoemd wordt 'den opganck van der halle an die poortzide'. In de noordmuur van de hoofd vleugel zijn tijdens de restauratie de restanten aangetroffen van een trap, die geleid kan hebben tot de hoofdverdieping van de hal.

De natuurstenen muurbekleding, het kruiskozijn aan de achterzijde (beide vonden tijdens de restauratie 1976-1985) en het inwendige muurwerk vertoonden geen sporen van een grote, verwoestende brand. Toch mag er van uit worden gegaan, dat de stadsbrand van 1457 ook het stadhuis niet ongeschonden heeft gelaten.²

op de bovenverdiepingen aan de Voorstraatzijde de stadsgevangenis ingericht. Hiervan getuigen nog steeds de tralies op de eerste verdieping en de cellen op de zolder. Een belangrijke ingreep betekende de aanleg van het plein aan de zuidzijde van het stadhuis in 1671. Deze zijde kreeg na het aanbrengen van een ingang en een portaal (1679/80), de functie van voor-gevel.

Huidige uiterlijk in 19de eeuw bepaald

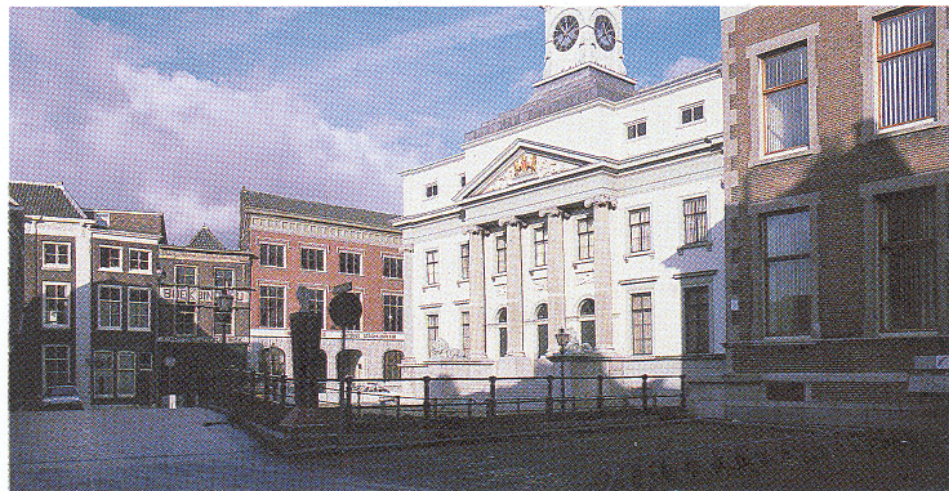
Voor het huidige uiterlijk van het stadhuis zijn de bouwactiviteiten in de 19de eeuw verantwoordelijk. In de eerste decennia van de eeuw was het stadhuis zo in verval geraakt, dat ingrijpende verbouwingen en de vernieuwing van alle gevels noodzakelijk waren. In 1830 werd met het zijhuis aan de Groenmarkt begonnen en van 1835-1845 werd de hoofd vleugel (d.w.z. de oude hal) gemoderniseerd. Dit alles werd volbracht naar plannen en ook onder leiding van G. N. Itz, stadsarchitect van Dordrecht. Pas later (1908) werden de huizen aan de Voorstraat afgebroken, waarna er een geheel nieuwe vleugel aan het stadhuis kon worden aangebouwd.

Kern middeleeuwse lakenhal nog aanwezig

Tijdens de laatste restauratie van het stadhuis (1976-1985) werd, na de ontmanteling en ontleistering van de muren en na de verwijdering van schotten, plafonds en de buitengalerij aan de noordzijde, duidelijk dat de kern van de middeleeuwse lakenhal nog aanwezig was. De muren waren ongetwijfeld in één keer opgetrokken. Daarbij werden van onder tot boven en ook in het over het water ge-

Lakenhal wordt stadhuis

In 1544 kreeg de lakenhal de functie van stadhuis. Behalve dat er een klok-toren en een torentje voor de luiklok op het dak worden gezet, vonden er omvangrijke inwendige verbouwingen plaats. De volgens de talrijke oude stadsgezichten en tekeningen aanwezige torentjes zijn duidelijk later aangebrachte elementen. Mogelijk stammen deze uit de tijd dat de oude 'hal' de functie van stadhuis kreeg. Helaas blijkt niet uit de rekeningen dat er omvangrijke werkzaamheden aan de gevels hebben plaatsgevonden. Er is slechts sprake van vernieuwing van enkele kozijnen, en rond 1550 werd er gewerkt aan de weergang en de trapgeveltjes. In de loop van de 16de en 17de eeuw werden diverse zijhuizen bij het stadhuis getrokken. Aan de Groenmarkt een huis voor de conciërge (1550, aangekocht in 1615), aan de Voorstraat een groot huis dat dienst deed als 'weeskamer' (1587) en een kleiner pand voor de cipier (1646). In 1646 werd

Middeleeuwse houtconstructies van groot belang

Tenslotte zijn de inwendige, sinds de restauraties weer zichtbaar geworden, middeleeuwse houtconstructies van groot belang. Hierdoor is de oorspronkelijke indeling in 13 traveeën van de handelshal weer zichtbaar geworden. Ook de complete eikehouten overspanning en overkapping en het nog grotendeels aanwezige systeem van telmerken (gewone en gebroken merken, visjes en boompjes als richtingsmerken toegevoegd) zijn uniek. De zware balken van de hoofd- en eerste verdieping overspannen een afstand van meer dan 10 m. De draagconstructie wordt versterkt door muurstijlen, korbelen en sleutelstukken. De sporenkap is nog in bijzonder gave staat en heeft diverse kenmerken van een vroege kapconstructie (rechthoekige sporen en het ontbreken van nokgording).

bouwde deel dezelfde formaten baksteen toegepast (23-25 × 12 × 6 cm, en in de onderbouw lengten tot 30 cm). Een groot aantal bouwsporen wezen naar de middeleeuwse oorsprong en een geschiedenis van zes eeuwen verbouwen. De kelder, die al sinds de 16de eeuw voor de opslag van o.a. 'kalk en tras' werd gebruikt, was tot aan de geboorte van de gewelven opgevuld met kalk en zand.

Bij de ontgraving konden drie à vier ophogingsniveaus worden onderscheiden en werden zeer gave kolommen en een oude vloer vrijgelegd. Ook zijn toen diverse oude deur- en vensteropeningen tevoorschijn gekomen. Op de hoofd- en de eerste verdieping bleken talrijke nissen in het muurwerk aanwezig. Enkel daarvan hadden aan de bovenzijde nog fragmenten van een geprofileerde driepas, waren inwendig gepleisterd en toonden sporen van rode beschildering en witte voegen.

Duidelijk is dat de huidige gevelindeling overeenkomt met de oorspronkelijke. Sporen van de oude buitengevel werden slechts aangetroffen aan de noordzijde, achter de in de 19de eeuw vernieuwde galerij en daar waar het zijhuis aan de Groenmarkt tegen de hoofd-vleugel is aangebouwd. Er kwamen grote vlakken Ledestenen muurbekleding met sporen van schilderwerk tevoorschijn. Spectaculair waren de vondsten van één gaaf kruiskozijn en de fragmenten van twee andere vensters, allen van Namense of Doornikse steen. De Ledestenen raamomlijsting van het zogenaamde 'Doornikse venster' was wel wat beschadigd, maar vertoonde nog de oorspronkelijke gotische profilering, met links en rechts onderaan veelhoekige basementen en verder omhooglopend een peerkraalprofiel.

◀ Detail ingang voor de restauratie

◀◀ Stadhuis oostgevel.

1. Jensma, Th. W., 'Van lakenhal tot stadhuis', in: *Kwartaal en teken van Dordrecht*, 10e jrg., 1984, 7-27.

M. E. Stades-Vischer, *Het stadhuis te Dordrecht*, Uitgave Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht, Dordrecht, 1983.

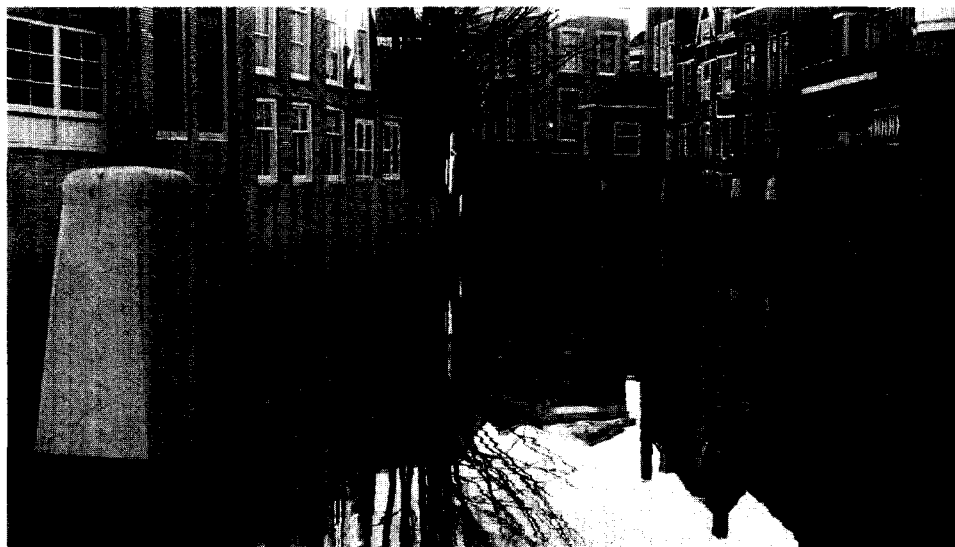
idem, 'Hoe oud is het stadhuis', in: *Kwartaal en Tekenen van Dordrecht*, 10e jrg., 1984, 1-6.

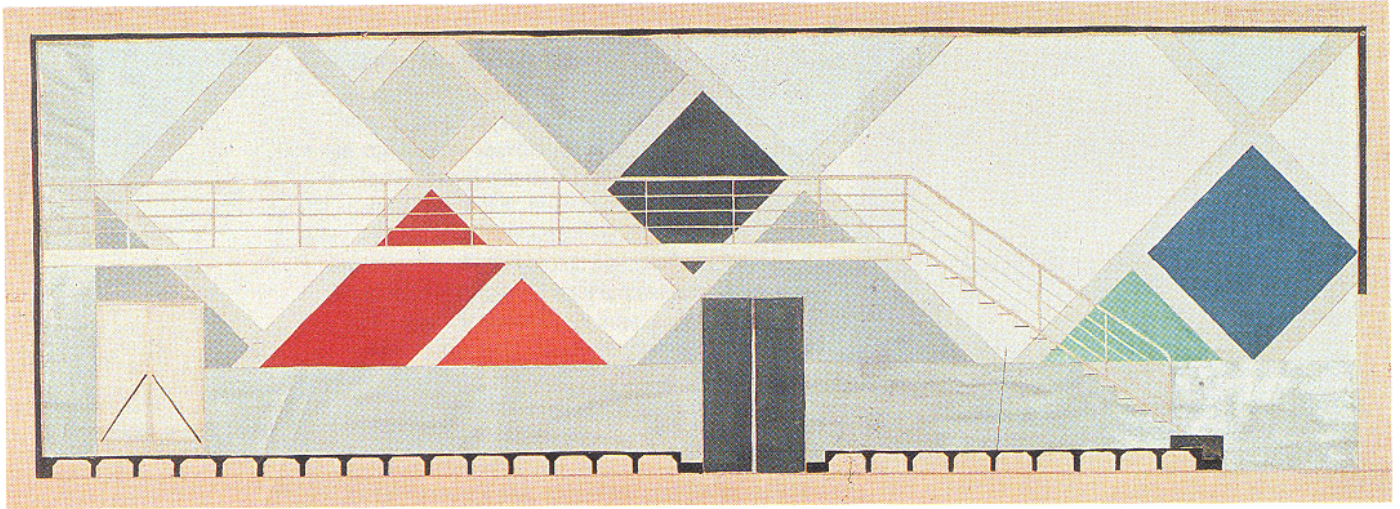
2. Jensma wees erop dat het gebouw in de vuurlinie van de brand moet hebben gelegen. Bovendien heeft het dendrochronologisch onderzoek in de kap resultaat opgeleverd. Hoewel slechts één monster een verantwoorde datering toeliet kon daaruit een datum van 1459 (plus of min zes jaar) worden vastgesteld.

Jensma, o.c., 1984, 12.

D. J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', in: *Bulletin KNOB*, jrg. 1986, nr. 2, 1987, blz. 86.

Stadhuis aanbouw zuidzijde
▼

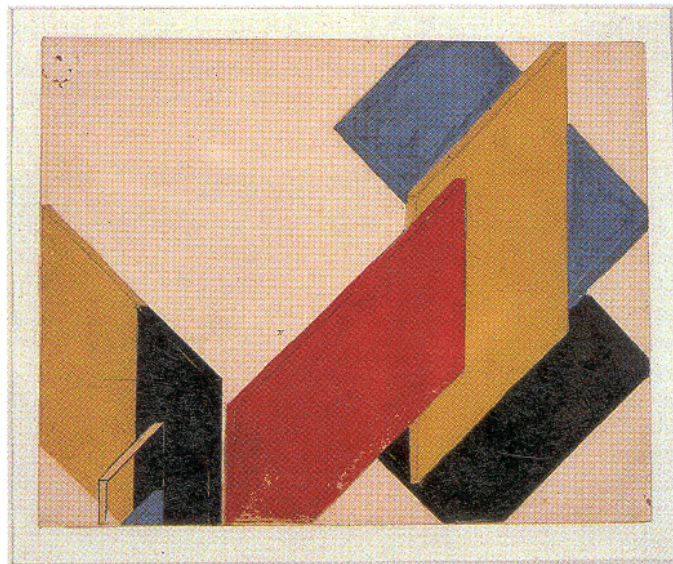
Theo van Doesburg

(1833-1931)

Pleitbezorger voor
een beeldende architectuur

J. Bruintjes

▲
1. Theo van Doesburg, *Kleurcompositie voor een wand van de grote feestzaal (Cine-dancing) in de Aubette (1927)*. Potlood, inkt, zilververf en gouache op lichtdruk, 46 × 105 cm.

◀
2. Theo van Doesburg, *Contra-constructie (1923)*. Potlood, inkt en gouache, 12,5 × 15,5 cm.

*'De mens leeft niet in een
constructie maar in een
atmosfeer, die door
begrenzingen wordt bepaald.'*

Sinds het eerste overzichtsboek over Theo van Doesburg van Joost Baljeu in 1974 verscheen, is veel over Theo van Doesburg geschreven. Met het in 1979 verschenen Italiaanse proefschrift van Sergio Polano waarin een systematische oevrecatalogus en vertaalde teksten bleek ook dat de internationale en vooral Italiaanse belangstelling was gewekt. De publicatiestroom kwam pas goed op gang nadat de nalatenschap van Nelly van Doesburg, Theo's derde vrouw, in 1981 aan het rijk werd overgedragen. Vanaf die tijd wordt de nalatenschap Van Moorsel (Nelly's eigen naam) door de Rijksdienst Beeldende Kunst beheerd.

Weinig ontwikkelingen in de kunst ontgingen Theo van Doesburg. Mede door de snelheid waarmee hij ideeën en voorbeelden tot zich nam, doet zijn oeuvre niet altijd evenwichtig aan. Tot nu toe is in de literatuur voornamelijk het belang van Van Doesburg benadrukt als animator van en schrijver over nieuwe ontwikkelingen in de kunst. Zijn oeuvre, met name het architectonische, is onderbelicht gebleven. Als zijn belangrijkste activiteit wordt genoemd de oprichting (in 1917) en het redacteurschap tot aan zijn dood van het tijdschrift *De Stijl*.

Nog niet zo lang kan men Van Doesburg ook als recensent van buitenlandse ontwikkelingen in de architectuur goed volgen, nu zijn artikelen hiervoor in het tijdschrift *Bouwbedrijf*, door Cees Boekraad, voorzien van een inleiding zijn gebundeld.

Het analyseren van alleen Van Doesburgs artikelen is onvoldoende om een indruk te krijgen van het denken van Van Doesburg, te meer daar hij veelvuldig naar zijn eigen projecten verwijst.

In het nagelaten werk bevindt zich een enorme hoeveelheid schetsen en kleurstudies voor architectuur: de uitgewerkte en meer technische bouwtekeningen – die niet alleen in 's-Gravenhage bewaard worden maar ook in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam – liet Van Doesburg door jonge geschoolde architecten maken. Zo tekende de architect A. Elzas als stagiaire Van Doesburg's atelier te Meudon.

Grondige kennismaking

Het is dan ook begrijpelijk dat de huidige presentatie van boek en tentoonstelling de hedendaagse architect en het brede publiek uitnodigt tot een grondige kennismaking met het architectonische oeuvre van Van Doesburg.

De tentoonstelling in het Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam, die vanaf 17 december tot 12 februari 1988 te zien was, liet voor het eerst een systematisch overzicht zien van Van Doesburg's architectonisch werk. Hierin stond kleur als een beeldend middel van de architectuur centraal.

Met kleur als schilderkunstig middel begint Van Doesburg in 1917 de statische wanden van de architectuur te doorbreken. Vanaf 1923 is kleur voor Van Doesburg een construerend middel van de architectuur. Tenslotte gaan schilderkunst en architectuur samen in wat Van Doesburg een nieuwe beeldende en scheppende architectuur noemt, waarbij kleur een beeldend elementair middel is.

Kleuroplossingen doorbreken starre wanden

Zijn eerste contacten met architectuur als kunst of anders gezegd zijn eerste bijdragen aan de architectuur zijn marginaal. Hij ontwerpt veelkleurige glas-inloodramen voor huizen, zoals het raam voor het huis van burgemeester De Geus in Broek in Waterland in 1916. Tot zijn eerste kleurontwerpen voor architectuur behoren ook ornamentranden, die hoog aan de wanden werden aangebracht, zoals in de school te Sint Anthoniepolder (Gem. Maasdam) van de architect J. Wils in 1917. Over deze werken liet hij zich later negatief uit en gaf ze het predikaat 'Biedermeier'.

Met kleuroplossingen voor in- en exterieuren probeerde Van Doesburg de starre wanden als afsluiting van een architectonische ruimte te doorbreken.

Een goed bewaard gebleven voorbeeld is in het vakantiehuis 'De Vonk' te Noordwijkerhout, dat in 1917 door de architect J. J. P. Oud was ontworpen. Het resultaat verkregen door samenwerking van een architect met een beeldend kunstenaar beschouwde Van Doesburg als het eerste monumentale werk van de Nieuwe Beelding. Hij wilde het dan ook zo snel mogelijk publiceren met veel afbeeldingen. Het belangrijkste aandeel van Van Doesburg is wel de tegelvloer van de begane grond van de eerste verdieping (afb. 3). Daarnaast ontwierp hij tegelmozaïeken rond de ingangspartij en kleurbealingen van het houtwerk van in- en exterieur. De vloer bestaat uit tegels in gele, zwarte en witte kleuren. In de vloer zit een motief dat steeds gespiegeld wordt. In groepen roteert het motief rond een as, het middelpunt van de vloer. De compositie

tietechniek hanteerde Van Doesburg vooral in zijn glas-inloodontwerpen.

'Drieklanken' analoog aan de muziek

Tot het vroege werk behoren ook de kleuroplossingen van de in- en exterieuren van het praktijk- annex woonhuis voor notaris J. de Lange te Alkmaar (1917), het Hotel-café-restaurant 'De Dubbele Sleutel' te Woerden (1918), beide door de architect J. Wils, de huizenblokken Spangen I en V (1918-1919) te Rotterdam (arch. J. J. P. Oud) en kleuroplossingen voor kamertjes in de twee opeenvolgende huizen van de pacifist en gewezen dominee Bart de Ligt (1918 en 1919). In al deze kleurschakeringen, die hij analoog aan de muziek drieklanken noemde. De meest voorkomende drieklank is blauw, groen en oranje (of geel).

Ook latere kleuroplossingen voor kleine ruimtes als het 'Pianokamertje' (1924) voor zijn vrouw Nelly in Clamart (Parijs) en het 'Bloemenkamertje' (1924-25) in de villa van de Comte de Noailles te Hyères kunnen als destructieve composities beschouwd worden. Met behulp van kleurvlakken probeerde Van Doesburg ook hier de wanden, als statische afscheidingen te doorbreken.

Een minder geslaagde kleuroplossing maakte Van Doesburg rond dezelfde tijd, in 1924. Het betrof hier een prijsvraag waar Van Doesburg weinig zin in had: een winkelgalerij met een café-restaurant, geprojecteerd aan de Laan van Meerdervoort, hoek Fahrenheitstraat te 's-Gravenhage. De kleurontwerpen laten een regelmaat aan kleurvlakken zien die zich conformeren aan de wandgeleding in plaats van daar tegen in te gaan. Een jaar eerder, in 1923, had Van Doesburg zich inderdaad intensief bezig gehouden met kleur als construerend middel, maar dan met de bedoeling de traditionele architectonische ruimtebehandeling te doorbreken.

Samenwerking zorgt voor manifestatie als architect

Met de komst van de architect Cornelis van Eesteren naar Weimar, waar Van Doesburg sinds 1922 regelmatig voor langere tijd verbleef, zag Van Doesburg de mogelijkheid zich meer als architect te manifesteren. In de samenwerkingen met de architecten Oud (vooral de sociale woningbouw in Spangen Rotterdam) en C. de Boer (bijvoorbeeld de middenstandswoningen in Drachten) was het aandeel van Van Doesburg, in zijn ogen, teveel een kleurapplicatie gebleven en daardoor zeer ontvankelijk voor budgetaire veranderingen, beperkte technische mogelijkheden

en ondergeschikt aan het laatste woord van de architect.

Met Van Eesteren ontwerpt Van Doesburg in 1923 het *Maison Particulière*. Tegelijkertijd werken ze ook aan een hal voor een nieuw universiteitsgebouw in Amsterdam en het *Maison d'Artiste*. In alle drie projecten hebben ze een verschillend aandeel geleverd. In het begin is er sprake van een hechte samenwerking. Later krijgen ze onenigheid en omdat het verlangen van Van Doesburg groot was zich als zelfstandig architect op te werpen is vaak geprobeerd de hoeveelheid werk van beide binnen een project te traceren. Belangrijker dan deze vraag is wel het feit dat hun werkzaamheden resulteerde in het vijfde manifest van De Stijl 'Vers une construction collective' en vooral in de tentoonstelling 'De architecten van De Stijl', die in de herfst van 1923 gehouden werd in Galerie L'Effort Moderne te Parijs.

Kleur krijgt betekenis

Door de samenwerking van Van Eesteren krijgt kleur een constructievere betekenis: ze wordt gelijkgeschakeld als elementair beeldingsmiddel met vlak, lijn, ruimte en volume. Kleurcomposities doorbreken nu niet meer de wanden; elke wand is een kleurvlak (afb. 2). De verklaring die Van Doesburg achteraf hiervoor gaf, is overigens niet duidelijk aan te wijzen in de tekeningen. Naar zijn zeggen was de hoogte met rood aangegeven, de lengte met geel en de breedte met blauw. Wel laten de tekeningen kleur zien als een constuerend middel dat de gelijkwaardigheid van alle zijden van het gebouw bewerkstelligt. Samen met de open plattegrond van het *Maison Particulière* zorgt de gelijkwaardigheid dat het onderscheid van binnen, buiten, voor en achter en onder en boven is verdwenen. Kleur is daarvoor het construerend middel; sommige tekeningen noemt hij dan ook 'construction de la couleur' (zoals afb. 4).

Met hetzelfde huis ontwikkelt Van Doesburg ook zijn contra-constructie. Hier zijn de dragende hoeken van het huis verdwenen, alleen de kleurige niet-dragende wanden zijn overgebleven. Ontdaan van de constructie zweven de wanden als een zuivere compositie van vlakken in de ruimte (afb. 2). Het is interessant om bij die afgebeelde werk iets langer stil te blijven staan. Het is een uitsnede uit een van de contra-constructies. In dit werk, dat niet als een studie van een contra-constructie maar als een uitgewerkte en zelfstandige tekening beschouwd moet worden, is sprake van een omissie ten koste van de betekenis. De compositie is bepaald door de nauwkeurige plaatsing van de kleurvlakken in het beeldvlak. Het ruimtelijk, zwevende karakter van de contra-constructie is zo verloren gegaan om juist een mooie afgewerkte tekening te maken.

Dit werk verradt in extenso de schilder-kunstige benadering van Van Doesburg wanneer hij een architectonische tekening maakt.

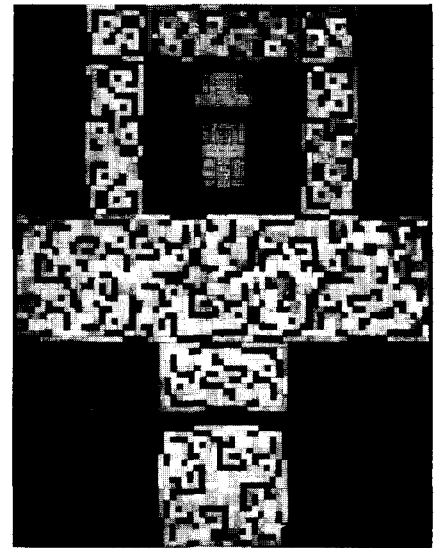
In 1924, een jaar later nadat Van Doesburg de contra-constructie ontwikkelde maakte hij er nog een paar voor de verkoop die hij kortweg de titel 'construction de l'espace temps' gaf. Hiermee wordt nog eens duidelijk dat hij tijdruimteli-jke element van zijn architectuur als het meest wezenlijke beschouwde. Kleur was daarvoor het middel bij uitstek.

'Aubette' mooiste synthese-voorbeeld

Het mooiste voorbeeld van de synthese van schilderkunst en architectuur is wel de Aubette te Straatsburg, waar Van Doesburg van 1926 tot 1928 aan werkte. Hiervoor was Van Doesburg uitgenodigd als architect en supervisor. Nu eens niet met een architect naast of boven zich.

Met de beeldende kunstenaar Hans Arp en Sophie Teaubert-Arp maakte Van Doesburg een feestelijk gebouw vol van kleur (afb. 1). De kleurbepalingen van de wand zijn in reliëf aangebracht; elk kleurvlak is duidelijk begrensd, zodat de kleuren niet in elkaar overlopen. Grijs en witte vlakken in verschillende tonen wisselen de gekleurde vlakken af.

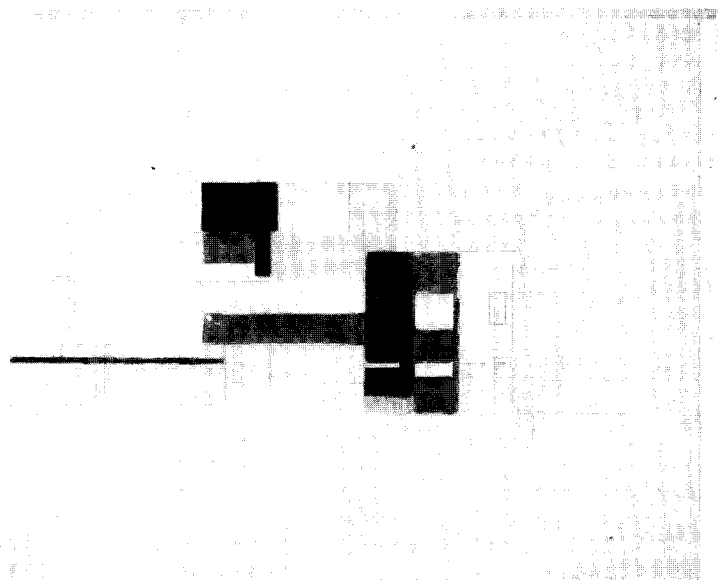
In een speciaal nummer in *De Stijl* (VIII, 87/89) gewijd aan de Aubette formuleert Van Doesburg opnieuw zijn idee over ruimte en kleur: 'Uiteindelijk zijn de begrenzingen van de architectuur het be-

3. Theo van Doesburg, *Kleurontwerp voor de tegelvloer van 'De Vonk' te Noordwijkerhout (1918)*. Gouache en collage, 98 x 73,5 cm.

Literatuur

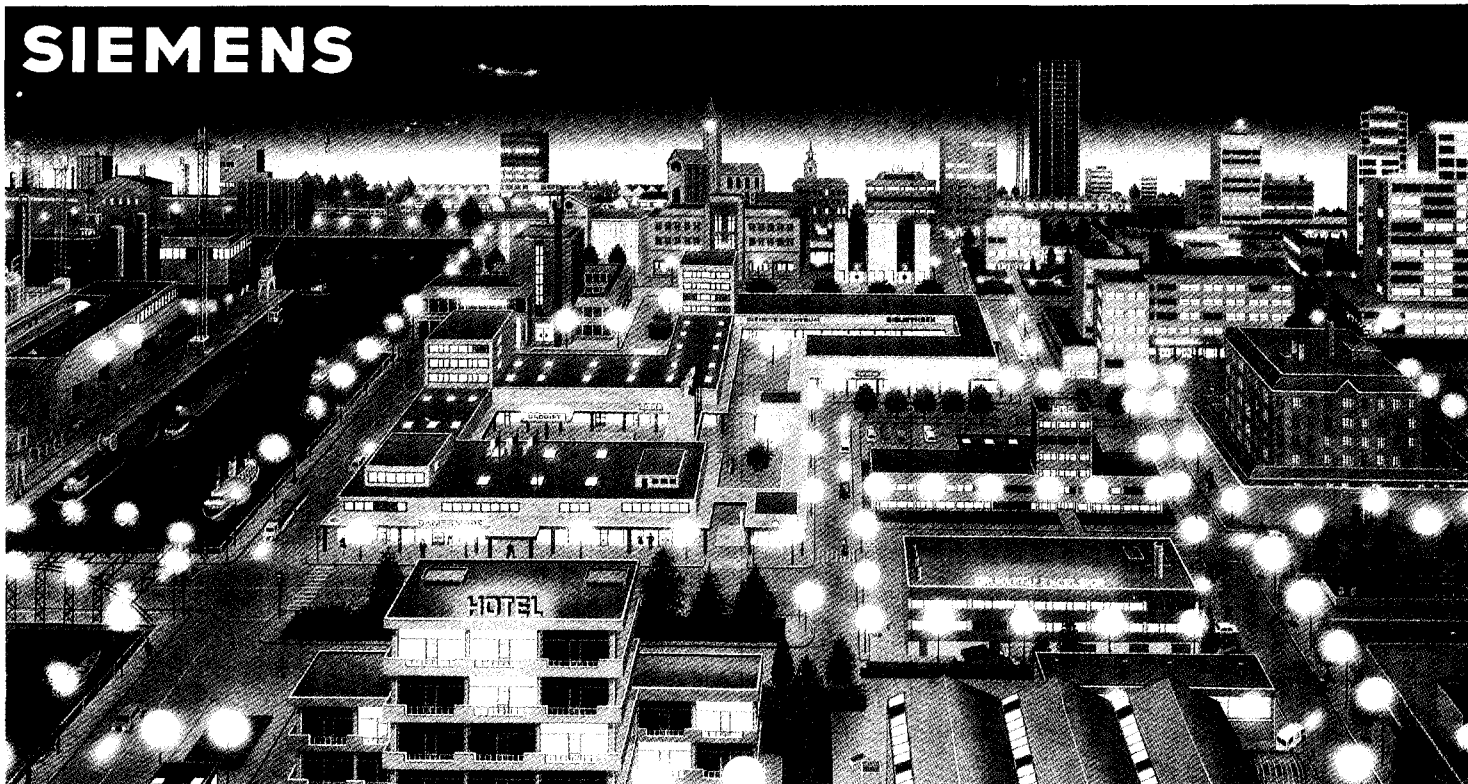
- J. Baljeu, *Theo van Doesburg*. Londen 1974.
S. Polano, *Theo van Doesburg. Scritti di arte e di architettura*. Rome 1979.
C. Boekraad (ed.), *Naar een beeldende architectuur*. Nijmegen 1983. (Bundel opstellen van Theo van Doesburg verschenen tussen 1917 en 1924 in *Bouwkundig Weekblad*, *Architectura* en *De Bouwwereld*).
E. J. van Straaten (ed.), *Theo van Doesburg 1883-1931*. 's-Gravenhage 1983.
C. Boekraad (ed.), *De Stijl en de Europese architectuur*. Nijmegen 1986. (Opstellen van Theo van Doesburg van 1924 tot 1931 gepubliceerd in *Bouwbedrijf*).
A. Doig, *Theo van Doesburg. Painting into Architecture, Theory into Practice*. Cambridge 1986.
E. J. van Straaten, *Theo van Doesburg. Schilder en architect*. 's-Gravenhage 1988.

langrijkste. De mens leeft niet in een constructie maar in een atmosfeer, die door begrenzingen wordt bepaald' (p. 36, vertaling auteur). Hieruit wordt nog eens duidelijk dat Van Doesburg nieuwe ruimtes creëert door de begrenzing – de wand – van kleur te voorzien.

4. Theo van Doesburg, *Kleurcompositie van het Maison Particulière, zij aanzicht (1923)*. Potlood en gouache, 36,7 x 53,7 cm.

SIEMENS

HOE REGEREND NEDERLAND ZIJN RISICO'S KAN BEPERKEN

Zowel op landelijk als op provinciaal en gemeentelijk niveau draagt de overheid op de meest uiteenlopende gebieden een grote verantwoordelijkheid.

Deze verantwoordelijkheid strekt zich uit van Binnenhof tot stadhuis. En van schouwburg tot museum.

Het is dan ook realistisch om samen met een beveiligingsdeskundige te onderzoeken of er binnen uw gebouwen sprake is van een verhoogd brand- en inbraakrisico. Siemens doet dat graag met u.

Wij maken naast deze inventarisatie een diepgaande analyse van de specifieke situatie van uw gebouw. Dat is geheel vrijblijvend.

Compleet beveiligingsconcept

Op basis van de gemaakte analyse ontwerpen wij een beveiligingsconcept, afgestemd op uw individuele situatie.

Dit gaat vergezeld van een kostenindicatie. Als u ons het concept laat realiseren kunt u zeker zijn van een op het risico afgestemde beveiliging. Maar daar houdt het niet mee op.

De flexibiliteit van het leveringsprogramma garandeert een situatiegerichte oplossing ondersteund door een doelmatige alarmorganisatie met adequate verbindings-technieken en informatieverwerking.

Desgewenst zal onze Service Centrale het betrouwbaar functioneren op afstand bewaken.

Afhankelijk van uw situatie zal het accent liggen op brandbeveiliging, inbraakbeveiliging, toegangscontrole, terreinbeveiliging, meldsystemen of op een combinatie daarvan.

Waarom Siemens?

Tot nu toe hebben we ruim 4000 objecten beveiligd: kantoorgebouwen, historische objecten, musea, schouwburgen, ziekenhuizen, scholen, enzovoort.

Op het gebied van brandbeveiliging zijn we zelfs de grootste van Nederland. U mag van ons dan ook de nodige know-how verwachten en after sales tot in lengte van dagen.

Interesse in een gezamenlijke oplossing van uw beveiligingsproblematiek? Bel ons voor een afspraak.

Siemens Nederland N.V.

Afdeling Beveiliging
Postbus 16068, 2500 BB Den Haag
Centraal informatienummer:
070-78 2704

Siemens: adviseur voor brand- en inbraakbeveiliging

Musea anno 1990, veilig en zelfstandig?

AKTUEEL

Musea en de Wet van Murphy

'Indien de mogelijkheid bestaat dat er ergens iets fout kan gaan dan gaat het ook een keer fout'. Aldus de eerste (en laatste) wet van Murphy.

Th. M. Elsing.

Wat slechts een enkeling voor mogelijk heeft gehouden is dan tenslotte toch gebeurd. Op de avond van de 12de december 1988 werden drie schilderijen gestolen uit het Rijksmuseum Kröller-Müller te Otterlo. Dit door simpelweg een glaspui te vernielen, vervolgens de schilderijen van de muur te nemen en binnen een gering aantal minuten weer buiten te staan en te verdwijnen.

In ieder geval kan geconstateerd worden dat de daders, drie of vier man met een auto, in de gelegenheid zijn geweest de nodige research te plegen en dat de directie van Kröller-Müller het nodige heeft nagelaten om de voorwerpen extra te beveiligen. De nog tamelijke onschuldige diefstal van het zelfportret van Charley Toorop was een teken aan de wand, welk men feitelijk genegeerd heeft. Ook heeft men geen enkele les getrokken uit de diefstal bij het Stedelijk te Amsterdam en alle publiciteit daarna. Indien de grote glasruiten bv. tot ca. 2 m. hoogte aan de binnenzijde van wit

▲
Vincent van Gogh, aardappeleters, 1885.

gelakt staalmat o.i.d. waren voorzien en bij de schilderijen consequent aan de achterzijde extra hang- en sluitwerk was aangebracht zou een dergelijke diefstal, gezien de vertragingen welke dan optreden, aanzienlijk riskanter zijn geweest en mogelijk achterwege zijn gebleven. Tot op het moment dat dit geschreven wordt zijn dergelijke simpele, maar effectieve maatregelen, welke voor het gehele museum de f 50.000,— niet zullen overschrijden, om onbegrijpelijke redenen achterwege gebleven. Misschien toch een kwestie van mentaliteit, zoals de Algemene Rekenkamer al eerder constateerde, maar dan wel met als gevolg iets wat men nu langzamerhand wel als grote naïviteit en grove nalatigheid zou kunnen betitelen.

Slechts een zeer schrale troost: bij het KNOB-museum-onderzoek, welk nu het grootste objectieve onderzoek naar beveiliging genoemd kan worden en welk zich sedert 12 december op rijksmusea heeft toegespitst, is gebleken dat Kröller-Müller onder de musea geen uitzondering is en dat de resultaten binnen het geheel van de bezochte musea in vergelijking met juni 1988 niet of nauwelijks verbeterd zijn.

Het KNOB-onderzoek tot op heden

De toen genoemde percentages gaan ook nu nog op en wat des te ontstellender is, voor een groter aantal musea. In een aantal gevallen is de reactie vanuit de musea dat de KNOB zich niet met 'onze musea' en het beleid dient in te laten. Deze reacties zijn met name vanuit gemeentelijke musea en een enkel provinciaal museum te horen. Men verliest dan wel uit het oog dat men de verantwoording heeft voor een openbaar en collectief cultuurbezit, het cultuurbezit van iedere burger, die dan ook het recht heeft bij een aantoonbaar minder goede bescherming van dit cultuurbezit de verantwoordelijke musea kritisch te benaderen. Het is derhalve voor een onafhankelijke particuliere organisatie als de KNOB een plicht om dit te doen en tevens aanbevelingen ter verbetering aan te dragen.

Met name aan de gemeentelijke musea lijken de spectaculaire gebeurtenissen van de laatste maanden geheel voorbij te zijn gegaan en zijn er, evenals bij Kröller-Müller, geen of nauwelijks extra maatregelen genomen. Zelf na de publicatie in nr. 3 van het Bulletin van criteria lijken veel museumdirecties geen besef te hebben van de werking van een geïntegreerd beveiligingssysteem en van de lacunes in de eigen beveiliging. Voor ca. $\frac{2}{3}$ van de onderzochte gemeentelijke musea geldt dit en voor ca. de helft van de rijksmusea. In een gemeentemuseum werd het Bulletin, na kennelijke kennisgeving van de inhoud, op de openbare leestafel gelegd en werden geen (hoogst noodzakelijke!) aanvullende maatregelen genomen.

De naïviteit van de oudheidkamer

In voorgaand betoog verdiend de uitlating 'grote naïviteit' een nadere toelichting. Het is de afgelopen jaren met de Nederlandse musea, en ook met een aantal rijksmusea, niet slecht gegaan voor wat betreft een vergroting van het aantal bezoekers en een grotere verscheidenheid van publiek. Acties als Nederland Museumland en diverse radio- en televisieprogramma's hebben er toe geleid dat voor 1988 de musea ca. 20 miljoen bezoekers over de drempels hebben gehad. Daarmee is wel aangetoond dat de musea een vast en geaccepteerd onderdeel van de Nederlandse samenleving zijn geworden, en dit vooral door de publieksgerichte en educatieve activiteiten alsmede in een aantal musea een grotere tentoonstellingsfrequentie. Exposities zijn in hun presentatie veelal toegankelijker geworden voor een breed publiek.

Het publieksgerichte werk, begonnen in de 70er jaren, is een onomstotelijke verdienste van de musea. In 1970 bedroeg het bezoekersaantal nog ca. 7,5 miljoen met over het algemeen een meer elitair en specifiek cultuurgericht publiek. Met een meer gemeengoed worden van de musea en de binnenloop van een talrijk en breed geïnteresseerd publiek heeft de beveiliging echter geen gelijke tred gehouden. Daar gelden veelal nog de normen en opvattingen van vroeger, waarbij men uitging van de geïnteresseerde en betrouwbare bezoeker. Met het KNOB-onderzoek kan nu wel geconstateerd worden dat ten aanzien van het beveiligingsaspect en de training van staf en personeel in deze ook nog in de grotere musea de naïviteit van de oudheidkamer heerst.

Het is betreurenswaardig, maar gezien dit voorgaande logisch, dat veel musea niet in staat zijn vanuit hun toch wat beschermde werksfeer flexibel, inventief en effectief te reageren op het feit dat met een breed publiek ook de snel veranderende normen van de 80er jaren-maatschappij toegang hebben gekregen tot de musea.

►
*Foto exterieur
beveiligd venster
museum Overholland,
Amsterdam*

Vincent van Gogh, Zonnebloemen, 1887
▼

Contractbeheer verantwoord?

Het KNOB-onderzoek heeft nu in een veertigtal musea, representatief voor het geheel aan musea, plaatsgehad, met vrijwel alle rijksmusea ook zeer verschillende maatregelen t.a.v. beveiliging en houding van het personeel heersen. Een zakelijke aanpak, compleet met het in bewaring nemen van plastic tassen bij een tweetal musea en een grote zorgeloosheid bij een tweetal andere topmusea. Daarnaast hemelsbrede verschillen in tentoonstellingsbeleid en educatief beleid en een soms bijzonder ruime interpretatie van de bevoegdheden van steunorganisaties. Een nationaal gecoördineerd conserveringsbeleid is tot op heden nog niet het antwoord geweest op de vele geschriften betreffende de stille nationale ramp m.b.t. conservering en restauratie in alle musea, dus ook de rijksmusea.

Enig cynisme kan WVC ten aanzien van het behoud van het roerend nationaal erfgoed niet onzegd worden en de rijksmusea hebben hierin dan ook nimmer een rol kunnen en mogen spelen, welke hen in de nota 'Naar een nieuw Museumbeleid' was toegedacht. Vanuit het ministerie van WVC zijn de rijksmusea budgetair uitgebeend, het ene museum wat meer dan het andere. Sinds 1970 zijn toegangsprijzen verhoogd zonder dat de rijksmusea daarvan zelf geprofiteerd hebben. Daarnaast blijken organisatievormen, werkwijzen en mentaliteit nog niet optimaal te zijn en zijn rijksmusea in hun activiteiten niet of nauwelijks op elkaar afgestemd.

Mede gezien de wisselende museumnota's van CRM/WVC lijkt nu al een consistent overheidsbeleid t.a.v. beheer en behoud een moeizame zaak.

Met de verregaande verzelfstandiging lijkt de overheid principieel de gedachte van een nationaal beleid ten aanzien van het beheer en het behoud van het cultureel erfgoed te hebben verlaten. De even principiële vraag dient dan gesteld te worden of de rijksoverheid dit kan en mag overlaten aan een aantal instellingen, welke hiervoor nog bij lange na niet zijn toegerust, noch materieel, noch mentaal, waarbij ook nauwelijks ruimte zal zijn voor extra armslag in financiën en personeel. De politiek en ook de rijksmusea zullen zich eerst de vraag moeten stellen tot hoever de overheid mag gaan bij het 'opereren op afstand' en hoe de uitspraak dat rijksmusea hun bestaansrecht in de samenleving moeten vinden in dit geheel moet worden gezien. Indien rijksmusea als contractbeheerder hun contract niet kunnen nakomen, door b.v. een gering bezoekersaantal, problemen met management, tentoonstellingen, beperkte mogelijkheden van de aanwezige collectie of een perifere ligging, vervalt dan ook hun bestaansrecht in de samenleving?

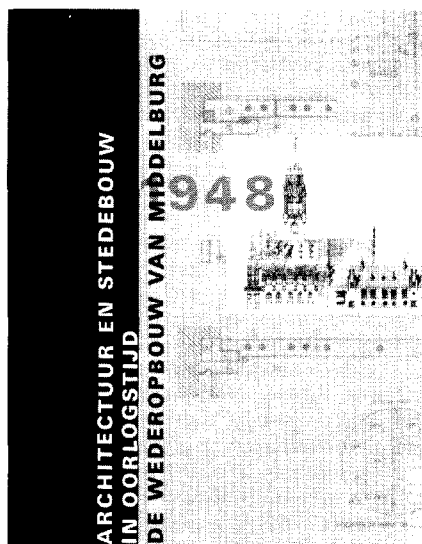
Dat de rijksmusea uit een bureaucratische wurggreep moeten worden verlost lijkt geen twijfel. Evenmin lijkt het twijfel dat de rijksmusea slagvaardig een gezamenlijk beleid moeten kunnen ontwikkelen, daar waar de overheid meer op afstand opereert, en dat zij met hun activiteiten ook meer rekening zullen moeten houden met de niet-rijksmusea.

Dan zal ook echter vanuit de overheid een consistente visie m.b.t. het beheer en behoud van het nationaal cultureel erfgoed moeten worden ontwikkeld, met een garantie voor het voortbestaan van de diversiteit daarvan in ook de kleinere rijksmusea. Tijd voor een nieuwe, zakelijke, globale museumnota, nu weer eens op basis van duidelijke principes en inhoudelijke argumenten in plaats van puur financiële overwegingen, welke een helder langere termijn-beleid garandeert voor het beheer en het behoud van een toch aanwezig nationaal cultureel erfgoed, ook binnen niet-rijksmusea. Tijd voor alle belanghebbenden, ook de niet-rijksmusea en particuliere organisaties om zonodig hiervoor de basis te leggen.

Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd; de wederopbouw van Middelburg, Rotterdam 1988.

(K. Bosma)

Uitgeverij De Hef; 142 pag., ill.; ISBN 90 6906 008 6; prijs f 45,—.

In de studie van Bosma c.s. wordt de wederopbouw van de historische binnenstad van Middelburg geanalyseerd en gereconstrueerd met behulp van belangwekkend archiefmateriaal. Met deze publicatie presenteert de Rijksuniversiteit Groningen (Kunsthistorisch Instituut) de eerste volledige studie uit het onderzoekprogramma over de wederopbouw van Rotterdam, Groningen en de regio Arnhem-Nijmegen. De wederopbouw is een nieuw thema van de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis. De Duitse interventie in de wederopbouw van Middelburg blijkt exemplarisch te zijn voor de wijze waarop de nationaal socialisten in bezet gebied met de bouwpraktijk omgingen. De Duitse ideeën over het inpassen van de getroffen stad in het Groot-Germaanse Rijk kregen voornamelijk gestalte in de bemoeienissen van de door Seys-Inquart ingestelde Kultuurraad. De confrontatie tussen de Kultuurraad en de Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw, met de interventies van collaborerende landgenoten, zorgvuldig beschreven met behulp van het bronnenmateriaal, biedt de lezer

een goed inzicht in de plan- en besluitvorming gedurende de oorlogsjaren.

Als in dit boek één ding duidelijk wordt, dan is het wel dat de naoorlogse beoordeling van het gedrag van betrokken Nederlanders in termen van 'goed' en 'fout' met de grootste voorzichtigheid moet worden gekeken. Ook de naoorlogse visie op het traditionalisme in de architectuur, de 'Delftse School' als tegenhanger van het 'Nieuwe Bouwen' geldt niet voor de periode van de bezetting. Als nationaal produkt genoot het streekeigen bouwen grote populariteit als profilering tegenover de vreemde mogendheid.

In het uitstekend geïllustreerde boek bijdragen van onder meer E. R. M. Taverner (over Herrijzend Nederland), B. Colenbrander (De organisatie van de wederopbouw), L. van der Laan en B. Lamberts (Noodwoningbouw en volkshuisvesting) en K. Bosma (Middelburg en het traditionalisme, Stedenbouw en monumentenzorg, De wederopbouwplannen voor Middelburg, en De uitvoering van de wederopbouw 1941-1945).

Prinsessegracht 29, een monumentaal interieur. (red. H. F. Ambachtsheer en Ch. Dumas) VOM-reeks, 's-Gravenhage 1988, nr. 5).

Uitgave van de gemeente 's-Gravenhage; 96 pag., ill.; prijs f 7,50. Verkrijgbaar bij Gemeentelijk Informatiecentrum, Groenmarkt 1, Den Haag.

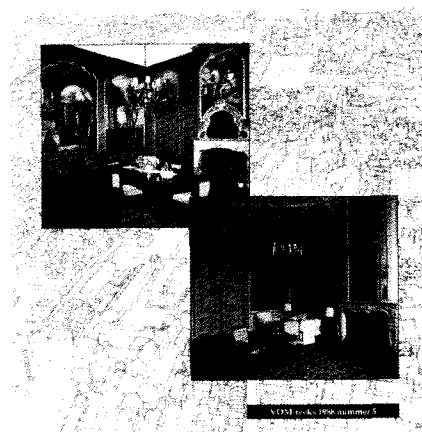
De gemeente Den Haag heeft in 1984 het initiatief genomen tot de uitgave van de VOM-reeks. Het betreft publicaties op het gebied van de bouwkundige en stedenbouwkundige monumentenzorg van Den Haag, onder verantwoordelijkheid van de wethouder van Verkeer en Vervoer, Openbare Werken, Monumenten en Milieubeleid (VOM). De aflevering over het huis Prinsessegracht 29 behandelt de bewonings- en bouwgeschiedenis van het huis (bijdragen van C. J. J. Stal en B. Koopmans), beschrijving en restauratie van de schilderstukken (door Ch. Dumas en L. D. Vercouteren) en de wandbespanningen (J. Ruys). Beschrijving en restauratie van het interieur van dit monumentale 18de-eeuwse grachtenhuis komen in de publicatie volledig tot hun recht door middel van een groot aantal kleurafbeeldingen. De prijs die wordt gevraagd voor deze verzorgde publicatie is wel bijzonder bescheiden.

De vijf afleveringen van de reeks, die in 1988 zijn verschenen, zijn: 's-Gravenhage 1840-1940, 100 jaar Haagse stadsontwikkeling (VOM-reeks, 1988, nr. 1), Riviervismarkt 3 en 4, een restauratie in het hart van Den Haag (VOM-reeks, 1988, nr. 2), De Laakmolen, de restauratie en nieuwbouw van de Laakmolen te 's-Gravenhage (VOM-reeks, 1988, nr. 3), en De vergeten verzamelingen van Ockenburgh, Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage (VOM-reeks, 1988, nr. 4). De tand des tijds, 's-Gravenhage/Zeist 1988 (red. W. F. Denslagen e.a.).

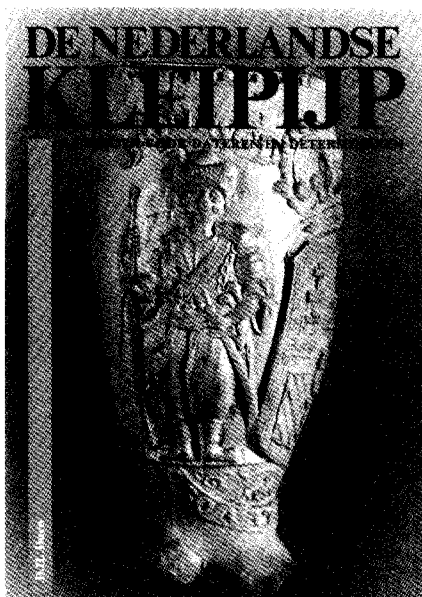
Staatsuitgeverij/Rijksdienst voor de Monumentenzorg; 56 pag., ill.; ISBN 90 346 15642; prijs f 25,— (incl. verzendkosten, te bestellen door vooruitbetaling op giro nr. 751 of bankrek. nr. ABN 51 99 27 666, ten name van Distributie-

Prinsessegracht 29

E. J. van der Laan, 1988, 96 pag.

centrum Overheidspublikaties, Postbus 20014, 2500 EA Den Haag, onder vermelding van ISBN-nr. en het afleveradres).

De Nederlandse Kleipijp; handboek voor dateren en determineren.

(D. H. Duco).

Uitgave Het Pijpenkabinet, Leiden 1987;

ISBN 90 70849 13 5 f 34,90.

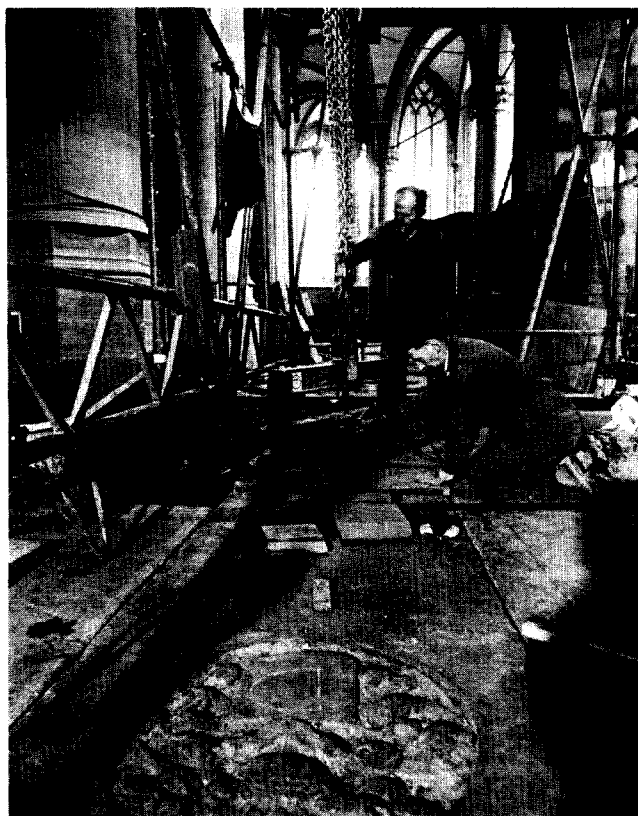
verkrijgbaar bij Het Pijpenkabinet, Oude Vest 159a, Leiden.

In 1988 ontving de Leidse kunst-historicus Don Duco voor zijn boek *De Nederlandse Kleipijp* de Johan de la Courtprijs. Sedert 1973 heeft hij onderzoek verricht naar de geschiedenis van de Nederlandse aardewerkpijp. Naast andere publicaties, o.a. over de kleipijp in de 17de eeuw, is bovengenoemd boek een handzame samenvatting van de tot nu toe aanwezige kennis over dit voor de jongere archeologie en stadskernonderzoek belangrijke 'gidsfossiel'.

Vanaf ca. 1580 tot 1900 wordt de ontwikkeling van de aardenwerkpip stap voor stap belicht en wordt het mogelijk de opeenvolgende generaties pijpen en pijpenmakers naar basistypen, merken en decoraties te determineren. Ook op de diverse varianten vanuit de basistypen wordt nadrukkelijk ingegaan alsmede op de decoratiepatronen en -vormen. Een en ander wordt uitgebreid verduidelijkt aan

de hand van fotomateriaal en tekeningen van de auteur.

Gezien het belang van de kleipijp bij de datering van bodemvondsten wordt tot slot de problematiek van het dateren aan de orde gesteld. Min of meer rekenkundige of mathematische methodes, gebaseerd op algemene basiskennmerken blijken niet te voldoen en uiteindelijk blijkt de deductieve methode, waarbij alle aspecten van de betrokken pijp, zowel in hoofdvorm als in decoratief detail, betrokken worden het best te voldoen. Dit naast een kennis van bronnenonderzoek of vondstomstandigheden. De deductieve methode wordt uitgebreid schematisch weergegeven op basis van de eerder in het boek vermelde basistypen en aanvullende kenmerken, waardoor het boek behalve voor de archeoloog ook voor de geïnteresseerde leek van belang is.

Restauratie Grote Kerk, Dordrecht

AANNEMERSBEDRIJF HUURMAN B.V. DELFT

Restauratie
Renovatie
Verbouw
Onderhoud

Buitenwatersloot, 316, 2614 GR Delft
Postbus 87, 2600 AB Delft
Tel. 015-141745
Telefax 015-130322

The Church of Our Lady at Dordrecht

The Church of Our Lady at Dordrecht, one of the largest Dutch churches with a length of 106 m, is a three-aisled crossbasilica with side and radiating chapels, a tower on the westside and a large Maria chapel on the northern side of the choir. As can be read in the irregularities of the plan and in the differences of elevation and construction its building was determined by several phases. Records and the discovery of a large format bricks in the substructure of the Mariachoir were reason to date this church as built in the 12th and 13th centuries. The charter with mention of a 'capella noviter constructa' was essential to ascertain the construction of the Church of Our Lady round 1120. Conclusions about the tower, the completion and consecration of the choir Mariachoir and cemetery could be drawn from the 'Stadsrekeningen' 1284-1297. As stated in f.e. the 'Statuten van het Kapittel' the extension with a new choir and choirchapels nearly coincides with the raised status of the Church of Our Lady to Kapittekirk' (1366-'67). Increasing building activities round 1400 could be concluded from proofs of donations and the recruitment of many craftsmen at that time. Activities on the tower are only mentioned from 1439 on, when the wellknown city-architect Evert Spoorwater from Antwerpen was appointed 'Master of the Masonry'. Spoorwater played an important role at the restoration of the church after the cityfire (29 June 1457), whereby only the tower, sidechapels of the nave, transept and Mariachoir could be saved. At the new built parts his influence is clearly visible in the 'Brabantse' style of construction and articulation of the wall with columns and shafts, consisting of octagonal basement and cabbageleaf capitals. According to regulations concerning graves and altars in the Mariachoir at least this part of the church was in 1463-'64 ready for liturgical use again. During the most recent restoration of the church (1983-'87) research has however brought to light new facts with regard to her building history. The tuff walls, which were found in some of the gravecells below the choir belong to the vaulted choir-apse of a Romanesque church (the 'capella noviter constructa'), extended later on with a tower, transept and choir. Because of changed demands the old parish church was demolished in 1366. According to the records both choir and Mariachoir of the new church must have been completed before the end of the 14th century. The drastic changes at the rebuilding of the choir as to plan, elevation and style date from after the fire (1457) and are also readable in the discovered buildingtraces in the transept. The same new style of the columns and horizontal articulation of the wall with triforium had been applied in the middle nave. The older construction (without bunt-lines) of the roof in the eastern part of the church corresponds with the buildingnews about the Mariachoir (1463-'64). As to their details and construction the vaults in nave and transept must have been completed ca. 1500. In this way research has defined the Church of Our Lady as built on the remainders of a 12th century Romanesque church. Large building campaigns started in the second half of the 14th century. Radical changes have been carried out after the fire of 1457.

The Townhall at Dordrecht

Although the exterior of the Townhall at Dordrecht looks like a neoclassicist building of the 19th century, behind the facade one can find the masonry of a large medieval tradecenter. This old Clothhall has been built between 1383 and 1387/88 for the Flemish tradesmen, who moved to the City of Dordrecht. The situation of this building, erected on the water, represents a remarkable and even unique aspect for Holland. One can suppose, that already at the end of the 14th century the space in the interior of the town was not sufficient anymore for the need of large and representative buildings. In 1544 the Clothhall obtained her new destination and became Townhall; a little belltower was built on the roof and at the same time important changes took place in the interior. Still, the Townhall got her present appearance in the 19th century. The building was in such a bad state during the first decades of the century, that a renovation of all the facades was necessary. The old Townhall was modernised from 1835-1845, however, the wooden, the hall and the roof remained as a fine example of medieval craftsmanship and can be admired again since the recent restoration.

Theo van Doesburg, artist and architect

The scientific interest in the Dutch artist Theo van Doesburg (1883-1931), member of De Stijl, starts in

1974. Till now in general Van Doesburg's importance as a critical writer about new developments in the plastic arts was stressed, while his architectural oeuvre has been neglected. The exposition of his architectural drawings in Museum Boymans van Beuningen and the gathering of Van Doesburg's articles about foreign contemporary architecture by Cees Boekraad both from a first and thorough acquaintance with this work. Van Doesburg's first contributions to architecture (1916-'17), consisting of colourful stained windows or ornamental borders are of minor importance and were later on by himself negatively subscribed as 'Biedermeier'. The first example of what he called the 'Nieuwe Beelding', perfect result of the collaboration between artist and architect, is the holiday-house 'De Vonk' by J.J.P. Oud (1917). Van Doesburg tried by means of coloursolutions, here mainly mosaics and a tile-floor with a rotating motif in yellow, black and white, to break through the static walls of architectural space. The three colour gradations of the in- and exteriors of Hotel 'De Dubbele Sleutel' by Jan Wils (Woerden 1918) and the housing Spangen I en V by J.J.P. Oud (Rotterdam 1918) are early examples of 'Drieklanken' (mostly blue, green and orange), named this way analogue to the musical term triad. Also the colourcompositions for smaller spaces as the 'Piano Room' for his wife Nelly (Clamart 1924) and the 'Flower Room' in the villa of the Count de Noailles (Ilyères 1924-'25) are meant 'destructive' to break through the rigidity of the walls. More adapted to the articulation of the wall is his regular colourdesign for an arcade with café - restaurant at the Hague (1924). Was Van Doesburg's contribution at the discussed projects still rather submitted to architecture, a 'colour-application', his co-operation with Cornelis van Eesteren at Weimar marks the beginning of his full acting as architect. Their common designs for the Maison Particulière (1923) and the Maison d'Artiste resulted in the fifth Manifesto of De Stijl 'Vers une Construction Collective' and the exposition 'The Architects of De Stijl' (Paris 1923). At the Maison Particulière Van Doesburg gave colour constructive values as compared to elementary architectural qualities like plane, line, space and volume, so that colour is no longer meant to 'break' the walls but every wall is colour. Together with the extreme openness of the plan this principle brings about a complete equivalence of all sides, inside as well as outside. Except this novelty Van Doesburg developed his contra-construction at the same Maison Particulière. Without corners or other constructive elements the walls float in space like a colourful composition, which gives this architectural drawing a pure paintinglike character (afb. 3). The Aubette at Straatsburg (1926-'28), which was designed with the artists Hans Arp and Sophie Teuber-Arp forms a superb example of the synthesis between painting and architecture. Clear outlines mark the embossed colourful planes, which, alternating with greys and whites in different hues are an excellent expression of Van Doesburg's ideas about space and colour: 'Man doesn't live in a construction, but in a atmosphere which is defined by limitations', or, like we know now, colourful walls.

La Grande Eglise ou la Notre Dame de Dordrecht

Après les grandes restaurations de la période 1903-1938 et les travaux de la tour et de tout ce qui lui est adjacent entre 1952 et 1972, on a entamé une nouvelle restauration complète de l'église en été 1983. Pendant ces quatre ans de restauration une recherche de l'histoire de la construction a été faite. L'Analyse des données mènent à la conclusion qu'il faut revoir ce que formait, jusqu'à maintenant l'histoire de la construction de l'église.

La Notre Dame est un basilique en forme de croix avec un bas-côté de part et d'autre de la nef centrale, des chapelles latérales et absidiales, une tour du côté ouest et une grande chapelle dédiée à Maria du côté nord du chœur. Sa longueur d'environ 106 mètres (la tour incluse) la rend l'une des plus grandes églises des Pays-Bas. d'Une importance essentielle pour l'histoire de la construction de l'église semblait être la source dans laquelle on parle de 'capello noviter constructa'. De cette phrase on déduisait que vers 1120 une nouvelle église ait été construite à l'emplacement d'une chapelle, plus ancienne et probablement de bois. Suivant l'image d'une agglomération, qui s'agrandisse d'une façon

rapide, une nouvelle tour et un nouveau chœur auraient été ajoutés au cours e la deuxième moitié du douzième siècle (en 1168 et en 1174-1183).

Probablement que l'élévation en Eglise capitulaire en 1336-1367 a été un moment là qu'on a dur décider l'extension de l'église par la construction d'un chœur beaucoup plus grand. Les données exactes sur cet événement nous manquent et on ne peut seulement se baser sur des phrases, présentes dans les statuts du Chapitre et dans un acte de vente d'un tombeau pour conclure que déjà en 1371, respectivement en 1385, un nouveau chœur existait.

Entre 1420 et 1435 on était de nouveau en train de travailler à la finition du chœur de la Notre Dame. Le grand incendie de la ville, dont le feu a pris le 29 juin 1547, a non seulement été d'une grande importance pour l'histoire de la ville de Dordrecht et général, mais aussi bien pour l'histoire de la construction de la Notre Dame en particulier.

Actuellement on fait face à une nouvelle situation quant à la date de l'église. Il y a notamment les trouvailles faites pendant les fouilles dans de chœur le l'église qui clarifient certaines choses. Les parties de mur d'une abside en tuffeau, qu'on a détérrées dans les caveaux, faisaient partie d'un predecesseur de l'église actuelle. Il faut supposer que cette maçonnerie faisait partie de l'église romane qu'on appela 'capella noviter constructa' vers 1120 et qui, quelque temps après, mais toujours au douzième siècle, a été agrandie par la construction d'une tour, d'un transept et d'un chœur.

La dédicace en 1284/1285 par l'Evêque d'Utrecht du nouveau chœur et de la cimetière, à l'occasion de la fin des travaux de construction dans le chœur de la Notre Dame, montrent que de vastes transformations avaient eu lieu.

Vu les tailles des trouvailles dans le chœur de l'édifice, l'église paroissale d'alors était sûrement beaucoup plus petite que celle d'aujourd'hui.

En résumé, les modifications dans l'histoire de la construction sont basées sur les faits suivants:

1. Les trouvailles de maçonnerie sous les caveaux du chœur nous permettent de donner de nouvelles interprétations aux sources archivistiques;
2. Les autres trouvailles et les observations de traces de construction dominante;
3. de nouveaux aspects et de nouvelles interprétations par rapport aux tailles de brique.

La conclusion finale est que la Grande Eglise ou la Notre Dame de Dordrecht a été construite sur les vestiges d'une église romane datant du douzième siècle. On a entamé cette nouvelle construction pendant la deuxième moitié du quatorzième siècle, tandis que de vastes campagnes de construction ont continué à avoir lieu jusqu'au deuxième quart du quinzième siècle. Finalement le bâtiment a du subir de profondes transformations et de grandes rénovations après l'incendie de 1457.

La Mairie de Dordrecht

Tandis que la facade de la Mairie donne l'impression qu'il s'agit d'un édifice néoclassiciste datant du dix-neuvième siècle, on trouvera derrière les facades la maçonnerie d'une grande maison de commerce médiévale. Cette ancienne Halle aux Draps a été construite entre 1383 et 1387/88 pour les marchands Flamants, émigrés vers la ville de Dordrecht. La situation du bâtiment, construit sur l'eau, représente un aspect remarquable et même unique pour les Pays-Bas. On peut supposer que déjà à la fin du quatorzième siècle l'espace à l'intérieur de la ville ne suffisait plus pour le besoin de grandes édifices et d'ordre représentatif.

C'est en 1644 que la Halle aux draps a obtenue sa nouvelle destination et est devenue Mairie; on montait un clocher et une petite tour de bourdon sur le toit du bâtiment et en même temps d'importantes transformations eurent lieu à l'intérieur. Pourtant la Mairie doit son apparence actuelle aux activités de construction entreprises au dix-neuvième siècle. Le bâtiment s'était délabré d'une telle façon durant les premières décennies du siècle que de profondes transformations et une rénovation de toutes les façades furent nécessaires. En commençant en 1830 par la maison latérale, située au Groenmarkt, on était occupé à moderniser l'aile principale, c'est à dire l'ancienne halle pendant la période 1835-1845. Tous ces travaux ont été réalisés d'après les plans de Monsieur G. N. Its, architecte de la Ville de Dordrecht et Moire d'ouvrage en même temps. La construction de bois du moyen Age dans la halle et du toit était pourtant préservée. Elle est faite visible pendant la restauration recente de la Mairie.

Stadhuis te Dordrecht.

De totale restauratie inclusief gedeeltelijke nieuwbouw en infrastructuur werd uitgevoerd door

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie - renovatie - nieuwbouw

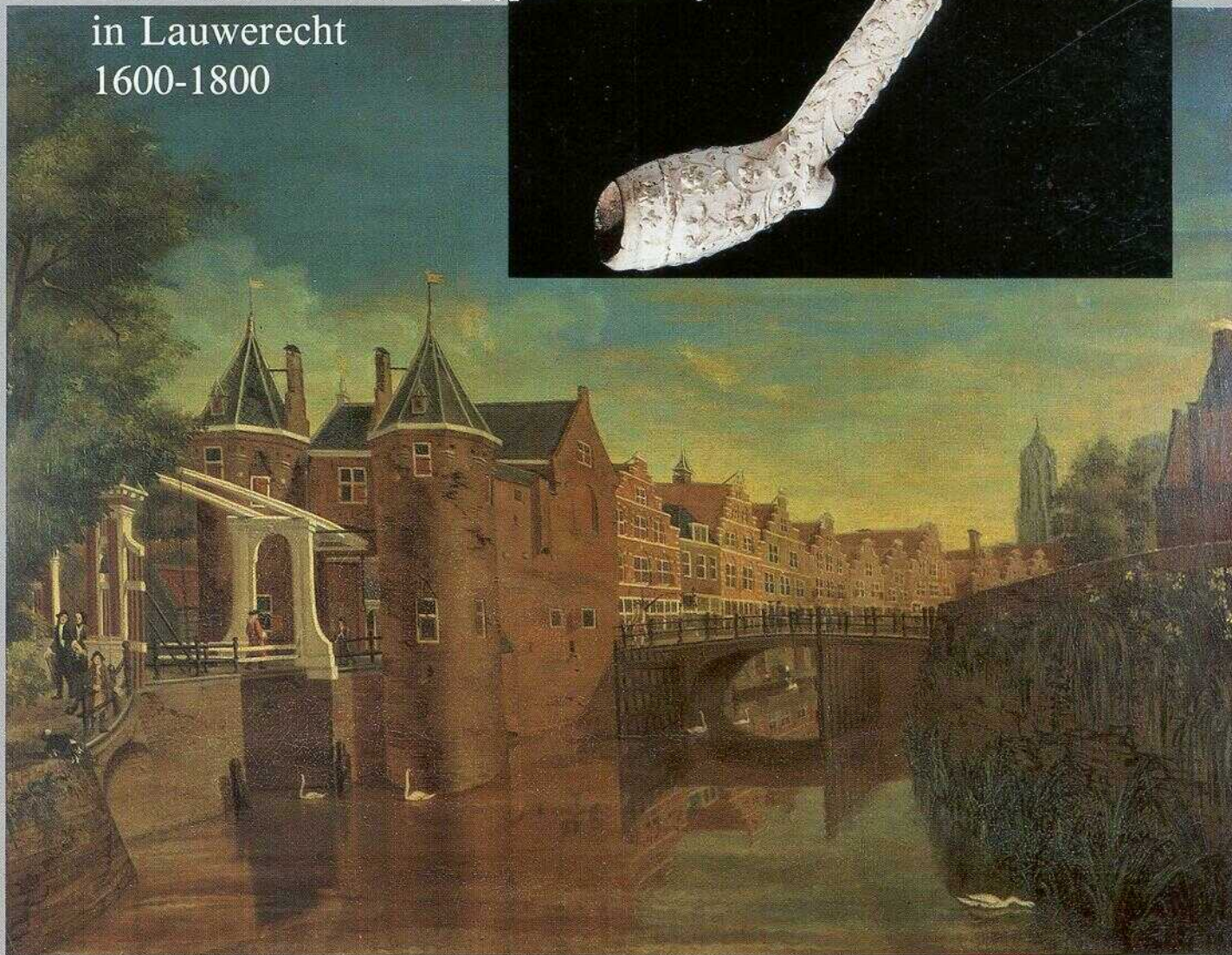
nevenvestigingen in
's-gravenhage groningen
medemblik oosterwolde
valkenburg zutphen

voorstraat 7 - postbus 3 - 4233 zg ameide - tel. 01836-6600*

P. K. Smiesing
J. P. Brinkerink

ONDER DE ROOK VAN UTRECHT

Twee eeuwen tabakspijpenmakerij
in Lauwerecht
1600-1800

Oude geschriften, kunstwerken, architectuur en wapenfeiten vormen de uitgangspunten waarop menig boek over de geschiedenis van de stad Utrecht wordt gebaseerd. *Onder de rook van Utrecht* geeft via de producten van Utrechtse pijpenmakers een beeld van het leven en streven van eenvoudige ambachtslieden in de zeventiende en achttiende eeuw. De pottenbakkerijen in Lauwerecht, een buitengerecht aan de Vecht ten noorden van de stad Utrecht, boden bakgelegenheid aan de pijpenmakers. Zo ontstond hier door de nauwe samenwerking met de pottenbakkers een unieke bedrijfstak. De tabakspijp is door haar vormontwikkeling en de aangebrachte merken bij uitstek geschikt als 'gidsfossiel' voor de moderne archeologie.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever. ISBN 906011.618.6, 176 pagina's, geïllustreerd, formaat 17 x 24 cm, gebonden, prijs f 35,-

DE WALBURG PERS